

συνάγαγε ημάς από των εθνών

Το κίνημα στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη τον Φεβρουάριο του 2014

Endnotes

μετάφραση: Αντίθεση

Στις 10 Φεβρουαρίου του 2014, καθώς διασχίζαμε τα σύνορα μεταξύ Σερβίας και Βοσνίας, μέσα σε ένα μικροσκοπικό λεωφορείο της Eurolines, ζήτησαν από έναν από τους συνεπιβάτες μας, έναν νεαρό στα τέλη της εφηβείας του, να κατέβει από το λεωφορείο. Στη συνέχεια εξαφανίστηκε μέσα στο αστυνομικό τμήμα. Οι αστυνομικοί είχαν την υποψία ότι συμμετείχε στο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί μπροστά από το κυβερνητικό κτίριο στο Μόσταρ στις 7 Φεβρουαρίου, τότε που το κτίριο παραδόθηκε στις φλόγες, και ήθελαν να μάθουν περισσότερα γι' αυτό. Αφού τον ανέκριναν για 30 λεπτά, τον άφησαν τελικά να φύγει. Όταν γύρισε στο λεωφορείο και ήταν πλέον σίγουρος ότι τα κατάφερε να περάσει τα σύνορα, ξέσπασε από χαρά. Φυσικά και ήταν εκεί! Όπως και στην Τούζλα, όπως και στο Σαράγεβο, οι άνθρωποι επιτέθηκαν και έκαψαν τα κυβερνητικά κτίρια, και αυτή ήταν μια υπέροχη εικόνα! Ακόμα καλύτερα, στη διαιρεμένη πόλη του Μόσταρ, είδε ανθρώπους και από τις δύο πλευρές, Βόσνιους και Κροάτες, να αγκαλιάζονται μπροστά από το φλεγόμενο κτίριο! Ήλπιζε να επιστρέψει εγκαίρως για τη συνέλευση· λάμβανε συνεχώς στο κινητό του μηνύματα από τους φίλους του που εκείνη τη στιγμή βρίσκονταν στους δρόμους του Μόσταρ, και ανυπομονούσε να βρεθεί κι εκείνος εκεί.

***

Πολλοί άνθρωποι είχαν μη ρεαλιστικές προσδοκίες τον Φεβρουάριο. Η πλειοψηφία πίστευε ότι ήταν εφικτό να γίνουν βαθιές και εκτεταμένες αλλαγές, και ότι πράγματι θα γίνονταν σε αυτή τη σύντομη περίοδο. Δεν ήταν ρεαλιστικό το να ελπίζουν ότι μια μάζα θυμωμένων ανθρώπων στους δρόμους θα μπορούσε να ανατρέψει τις εξελίξεις των τελευταίων 30 ετών. Μου έρχεται πάντα στο μυαλό εκείνη η ηλικιωμένη κυρία με το κόκκινο μαντίλι που μας έλεγε με μεγάλο θυμό: «Αν αποτύχει αυτό, δεν θα σας το συχωρήσω ποτέ!». Και σκεφτόμουν: «Πώς κρίνεις μια αποτυχία;». Το ένιωθες ότι οι άνθρωποι επιζητούσαν πραγματικά μια επαναστατική αλλαγή· πολλοί άνθρωποι περίμεναν ότι κάτι θα άλλαζε με πολύ ριζοσπαστικό τρόπο. Αλλά πολλοί από εμάς, που είχαμε κάποια πολιτική εμπειρία, γνωρίζαμε ότι στην πραγματικότητα τίποτα τόσο ριζοσπαστικό δεν θα μπορούσε να συμβεί. (Συνέντευξη με έναν από τους διοργανωτές των συνελεύσεων, Σαράγεβο, Οκτώβριος 2014)¹

---

¹ Αυτές οι συνεντεύξεις έγιναν από τη συλλογικότητα Year01 Videocollective, στην οποία συμμετέχει μία από εμάς. Η συλλογικότητα πήγε στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη δύο φορές, τον Φεβρουάριο και τον Οκτώβριο του 2014, για να πάρει συνεντεύξεις από τους ανθρώπους που συμμετείχαν στον αγώνα και να παρουσιάσει τις αιτίες και τις συνέπειες της εξέγερσης. Βλέπε σχετικά τη σελίδα τους στο Facebook και το κανάλι τους στο YouTube: Year-01-Videocollective.

Δεν θα γίνει τίποτα χωρίς επανάσταση! Ό,τι έχει καεί μέχρι τώρα είναι ένα τίποτα, πιστέψτε με. Επαναλαμβάνω: η δεύτερη περίοδος θα είναι αιματηρή, αιματηρή στην Τούζλα! Ξεκίνησε στην Τούζλα και πρέπει να τελειώσει στην Τούζλα. Δεν υπάρχει άλλος δρόμος. Δείτε τους πολιτικούς: όλοι αυτοί, οι ίδιοι εθνικιστές παρέμειναν στην εξουσία και κράτησαν τις θέσεις τους. (Συνέντευξη με έναν εργάτη του εργοστασίου Dita στην Τούζλα, μέλος του Solidarnost, ενός νέου ανεξάρτητου συνδικάτου, Οκτώβριος 2014)

Όπως έκαναν εδώ και καιρό κάθε εβδομάδα, την Τετάρτη 5 Φεβρουαρίου 2014, οι εργάτες πολλών ιδιωτικοποιημένων εργοστασίων της Τούζλα κατέβηκαν στους δρόμους απαιτώντας να τους καταβληθούν οι μισθοί και οι κοινωνικές εισφορές που δεν είχαν πληρωθεί για πολλούς μήνες. Οι περισσότεροι από αυτούς αγωνίζονταν εδώ και χρόνια, καταλαμβάνοντας τα εργοστάσια που δούλευαν. Είχαν γίνει ακόμα και απεργίες πείνας, χωρίς κανένα αποτέλεσμα, ενώ οι εβδομαδιαίες διαδηλώσεις της Τετάρτης δεν έδειχναν να μπορούν να αλλάξουν κάτι. Εκείνη την ημέρα όμως ενώθηκαν μαζί τους μερικές εκατοντάδες νέοι. Επιτέθηκαν από κοινού στο κυβερνητικό κτίριο του καντονιού της Τούζλα. Οι διαδηλωτές κατάφεραν να εισέρθουν στο κτίριο πριν τους αναγκάσει τελικά η αστυνομία να οπισθοχωρήσουν. Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων, κάποιοι εργάτες χτυπήθηκαν από την αστυνομία και αυτές οι εικόνες που καταγράφηκαν στις κάμερες διαδόθηκαν ταχύτατα μέσω του διαδικτύου.

Την επόμενη μέρα έγιναν διαδηλώσεις αλληλεγγύης στην Τούζλα καθώς και στο Σαράγεβο και το Μόσταρ. Στο Facebook ομάδες όπως η UDAR στην Τούζλα και η σελίδα «50.000 για ένα καλύτερο αύριο» καλούσαν σε μαζικές διαμαρτυρίες τις επόμενες ημέρες. Στις 7 Φεβρουαρίου, χιλιάδες άνθρωποι διαδήλωσαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Στο Σαράγεβο και στην Τούζλα, μετά από βίαιες συγκρούσεις με την αστυνομία, οι άνθρωποι επιτέθηκαν στα κυβερνητικά κτίρια των καντονιών και τα πυρπόλησαν. Στη διαιρεμένη πόλη του Μόσταρ έκαψαν επίσης τα κεντρικά κτίρια των κυριότερων πολιτικών κομμάτων.² Σε κατάσταση πανικού, οι υπουργοί των κυβερνήσεων των καντονιών του Σαράγεβο, της Τούζλα και της Ζένιτσα παραιτήθηκαν.

Τις επόμενες ημέρες, οι άνθρωποι άρχισαν να διοργανώνουν συνελεύσεις για να συζητήσουν τι θα κάνουν στη συνέχεια και για να διατυπώσουν αιτήματα. Εμφανίστηκαν πολύ περισσότεροι άνθρωποι από ό,τι αναμενόταν – αρκετές εκατοντάδες στην Τούζλα και στο Μόσταρ, πάνω από χίλιοι στο Σαράγεβο. Οι συνελεύσεις έγιναν γρήγορα οι κύριες εστίες του κινήματος καθώς οι διαδηλώσεις υποχωρούσαν. Σε αντίθεση με τα κινήματα Occupy και τους Indignados, οι συνελεύσεις δεν γίνονταν στους δρόμους αλλά σε κτίρια. Σε κάθε συζήτηση, σε κάθε πόλη –πάνω από 20 πόλεις στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη είχαν τις δικές τους συνελεύσεις– φτιάχνονταν μακροσκελείς λίστες αιτημάτων, μεταξύ των οποίων ο τερματισμός των ιδιωτικοποιήσεων και των μεγάλων μισθών των πολιτικών καθώς και η δημιουργία μιας «κυβέρνησης τεχνοκρατών».

---

² Σχετικά με τη διχοτόμηση της πόλης του Μόσταρ σε Βοσνιακό και Κροατικό κομμάτι, βλέπε Vanni D'Alessio, *Divided and Contested Cities in Modern European History: The Example of Mostar, Bosnia-Herzegovina*, στο Sabine Rutar, ed., *Beyond the Balkans* (LIT Verlag 2013).

Ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στα συνθήματα, στα γκράφιτι και εντός των συνελεύσεων ήταν η απόρριψη του εθνικισμού. Ωστόσο, στο πλαίσιο της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης ο «εθνικισμός» –και ως εκ τούτου ο αντι-εθνικισμός– αφορά μια πολύ συγκεκριμένη πραγματικότητα, η οποία πρέπει να ληφθεί υπόψη για να μην παρασυρθούμε σε λάθος συμπεράσματα. Αντί για να είναι το σημάδι ενός διεθνιστικού κινήματος που εμφανίζεται απροσδόκητα μπροστά στα μάτια μας, αυτό που πραγματικά συνέβαινε ήταν η απόρριψη μιας μορφής εθνικισμού που είχε κυριαρχήσει στη χώρα από τον πόλεμο του 1992-95 διαιρώντας τη σε Σέρβους, Κροάτες και Βόσνιους. Αυτό συχνά αναφέρεται ως ένα είδος «εθνοτικού εθνικισμού»³, που έχει ως στόχο την προώθηση των οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων της μιας ή της άλλης εκ των τριών «εθνοτικών ομάδων»⁴ εντός της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης.

Παρόλα αυτά, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει αυτό ότι η συγκεκριμένη απόρριψη ήταν ένα ασήμαντο ζήτημα. Πράγματι, οι εθνοτικές εντάσεις βρίσκονταν στο επίκεντρο της καθημερινής ζωής στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη ήδη από την ίδρυση της χώρας, εν μέσω των ερειπίων της Γιουγκοσλαβίας. Είχαν ήδη ξεκινήσει να ενισχύονται τη δεκαετία του 1980, όταν ξεκίνησε στη Γιουγκοσλαβία η αναδιάρθρωση της οικονομίας προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του '70. Με την αυξανόμενη πολιτική και οικονομική αυτονομία των διαφόρων Δημοκρατιών άρχισαν να δημιουργούνται ανισορροπίες μεταξύ τους, αφού λόγω του προηγούμενου χωρικού καταμερισμού της εργασίας εντός της Γιουγκοσλαβίας, το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας ήταν συγκεντρωμένο στον Βορρά –ιδιαίτερα στο σλοβενικό και κροατικό κομμάτι– ενώ η αγροτική παραγωγή και η εξόρυξη πρώτων υλών στον Νότο, συμπεριλαμβανομένης της Βοσνίας. Σύντομα, οι διευθυντικές και πολιτικές ελίτ των διαφορετικών

---

³ Ενώ ο όρος «εθνοτικός εθνικισμός» βοηθάει στο να συλλάβουμε την ιδιαιτερότητα του εθνικισμού στη συγκεκριμένη περιοχή, έχει συχνά χρησιμοποιηθεί στη βιβλιογραφία περί εθνικισμού από τη δεκαετία του 1940 έως σήμερα (ειδικά μετά από το βιβλίο του Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, που εκδόθηκε το 1944) για να υποδείξει τον «κακό» εθνικισμό της Ανατολής έναντι του «καλού», «πολιτικού εθνικισμού» της Δύσης. Αυτή η ιδέα έγινε και πάλι δημοφιλής τη δεκαετία του 1990 στο πλαίσιο των Βαλκανίων μέσα από το βιβλίο του Michael Ignatieff *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. Για μια κριτική της διάκρισης μεταξύ εθνοτικού και πολιτικού εθνικισμού, βλέπε Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity* (IB Tauris 2008).

⁴ Ενώ είναι προφανώς προβληματική η αναφορά στην εθνότητα και τις εθνοτικές ομάδες σαν να ήταν κάτι δεδομένο και όχι κάτι κοινωνικά κατασκευασμένο, είναι και οι δύο –όπως και η φυλή και το φύλο– πραγματικά υπάρχουσες κατασκευές και πρέπει να αναλυθούν ως τέτοιες. Ο Ετιέν Μπαλιμπάρ και ο Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν έχουν δώσει μια χρήσιμη ανάλυση για τις φυλές, τα έθνη και τις εθνοτικές ομάδες: «Όλα αυτά είναι τρόποι κατασκευής της έννοιας του λαού, τρόποι να ανακαλύπτουμε το παρελθόν, και συγχρόνως πολιτικά φαινόμενα του παρόντος». Ωστόσο, και οι τρεις αυτές κατηγορίες έχουν διαφορετικές δομικές σχέσεις με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (βλέπε το κεφάλαιο «Η οικοδόμηση των λαών: ρατσισμός, εθνικισμός, εθνοισμός» στο Ετιέν Μπαλιμπάρ, Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, *Φυλή, έθνος, τάξη: οι διαφορούμενες ταυτότητες*, εκδόσεις Νήσος, 2017). Εντούτοις, η ανάλυσή τους για την «εθνοτική ομάδα» έχει νόημα μόνο στο πλαίσιο της «εθνοτικής μειονότητας» εντός μιας χώρας, και επομένως έχει περιορισμένη χρησιμότητα στην κατανόηση της κατασκευής της εθνότητας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, όπου δεν υπάρχει κάποια εθνοτική πλειοψηφία *per se* (εκτιμάται ότι οι Βόσνιοι εκπροσωπούν το 48% του πληθυσμού). Η διαφορά μεταξύ των εννοιών της εθνοτικής ομάδας και του έθνους είναι πολύ πιο σύνθετη στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη λόγω της σχέσης δύο εκ των ομάδων εντός της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης –των Κροατών και των Σέρβων– με τα γειτονικά κράτη της Κροατίας και της Σερβίας.

Δημοκρατιών άρχισαν να παλεύουν για τα δικά τους ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα και να καλλιεργούν μια εθνικιστική ρητορεία, κατηγορώντας τις άλλες Δημοκρατίες –και τις άλλες «εθνοτικές ομάδες»– ως υπεύθυνες για τις δικές τους τοπικές οικονομικές δυσχέρειες. Αυτοί οι ισχυρισμοί έβρισκαν όλο και μεγαλύτερη απήχηση εντός του προλεταριάτου κάθε Δημοκρατίας, καθώς το βιοτικό του επίπεδο έπεφτε και τα συμφέροντά του διαχωρίζονταν από τα συμφέροντα των άλλων. Οι εντάσεις οξύνονταν μέχρι που ξέσπασαν οι γιουγκοσλαβικοί πόλεμοι στις αρχές της δεκαετίας του '90, πρώτα στη Σλοβενία και την Κροατία και μετά στη Βοσνία.

Ο πόλεμος ήταν ιδιαίτερα αιματηρός στη Βοσνία, όπου υπήρχε το μεγαλύτερο μείγμα διαφορετικών εθνοτήτων από όλες τις υπόλοιπες Δημοκρατίες. Περισσότεροι από 100.000 άνθρωποι σκοτώθηκαν (σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, ο αριθμός αγγίζει τους 250.000): οι μαζικοί βιασμοί και η γενοκτονία χρησιμοποιήθηκαν ως όπλα πολέμου· σχεδόν ο μισός πληθυσμός που ζούσε στη χώρα πριν από τον πόλεμο εκτοπίστηκε. Αυτό ήταν κομμάτι της εθνοκάθαρσης που εφαρμόστηκε για να δημιουργηθούν οι σχετικά ομοιογενείς εθνοτικά ζώνες της σημερινής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Από την ειρηνευτική συμφωνία του Ντέιτον το 1995, η χώρα αποτελείται από δύο οντότητες και μια περιφέρεια που έχουν διαμορφωθεί βάσει εθνοτικών γραμμών: στο κέντρο της χώρας βρίσκεται η Ομοσπονδία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (δεν πρέπει να συγχέεται με την ίδια τη χώρα) που διαιρείται διοικητικά σε 10 καντόνια και κατοικείται κυρίως από Βόσνιους και Κροάτες. Περιβάλλεται στα βόρεια και στα ανατολικά από την οντότητα της Δημοκρατίας της Σέρπσκα, που έχει δικό της πρόεδρο, κοινοβούλιο, κυβέρνηση και αστυνομία και κατοικείται κυρίως από Σέρβους. Ανάμεσα στις δύο γεωγραφικές περιοχές της Δημοκρατίας της Σέρπσκα βρίσκεται μία ακόμα αυτοδιοικούμενη διοικητική μονάδα, η περιφέρεια του Μπρτσκο, η οποία έχει επίσης ξεχωριστό καθεστώς. Σε όλους τους θεσμούς στο επίπεδο της χώρας αντανακλώνται αυτές οι διαιρέσεις, καθώς το σύνταγμα εγγυάται ίσο μερίδιο εξουσίας στις τρεις κύριες εθνοτικές ομάδες. Για παράδειγμα, η Προεδρία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης αποτελείται από τρία μέλη: έναν Βόσνιο και έναν Κροάτη που εκλέγονται από την Ομοσπονδία και έναν Σέρβο που εκλέγεται από τη Δημοκρατία της Σέρπσκα.⁵

Από την ειρηνευτική συμφωνία και μετά, οι εθνοτικές εντάσεις κυριάρχησαν σε όλες τις πτυχές της κοινωνίας, γεγονός που έκανε σχεδόν αδύνατο το ξέσπασμα κάποιας εξέγερσης ή κάποιου κινήματος, καθώς θα είχαν αμέσως να αντιμετωπίσουν την κατηγορία ότι στρέφουν τη μία εθνοτική ομάδα ενάντια στην άλλη. Αυτή η κατάσταση όμως άρχισε να αλλάζει τον Ιούνιο του 2013 με το

---

⁵ Για να κάνουμε τα πράγματα ακόμα πιο περίπλοκα, από το 1997, ένα μη εκλεγμένο σώμα, το Γραφείο του Υπατου Εκπροσώπου στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, έχει την εξουσία να «εκδίδει δεσμευτικές αποφάσεις όταν τα τοπικά κόμματα φαίνονται ανίκανα ή απρόθυμα να προβούν σε ενέργειες» και να «απομακρύνει από την υπηρεσία κρατικούς λειτουργούς που παραβιάζουν τις νομικές δεσμεύσεις» (οι αρμοδιότητες αυτές του Γραφείου του Υπατου Εκπροσώπου είναι γνωστές ως «Εξουσίες της Βόννης»). Το συγκεκριμένο σώμα, το οποίο έχει ήδη απολύσει περισσότερους από 100 κρατικούς λειτουργούς, συμπεριλαμβανομένων δικαστών, υπουργών, δημοσίων υπαλλήλων και βουλευτών, έχει συχνά επικριθεί για τον ανεξέλεγκτο τρόπο με τον οποίο λαμβάνει αποφάσεις και για τις επανειλημμένες παρεμβάσεις του στην πολιτική ζωή της χώρας.

ξέσπασμα των κινητοποιήσεων που ονομάστηκαν «Babylution». Νωρίτερα εκείνο τον χρόνο, εξαιτίας των εθνοτικών διαιρέσεων, η κυβέρνηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης απέτυχε να θεσπίσει έναν νόμο για την καταχώριση των νεογέννητων μωρών, αφήνοντάς τα χωρίς πιστοποιητικό γέννησης και άρα χωρίς πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη και χωρίς δυνατότητα να βγουν έξω από τη χώρα. Μετά το σκάνδαλο που ξέσπασε όταν ένα μωρό τριών μηνών πέθανε γιατί δεν μπορούσε να πάει στο εξωτερικό για να λάβει ιατρική περίθαλψη, Βόσνιοι, Κροάτες και Σέρβοι διαδηλωτές –με τις μητέρες και τα παιδικά καροτσάκια στην πρώτη γραμμή– σχημάτισαν έναν ανθρώπινο κύκλο γύρω από το κοινοβούλιο κρατώντας τους βουλευτές και τους κυβερνητικούς υπαλλήλους κλειδωμένους μέσα. Ήταν το πρώτο κίνημα μετά τον πόλεμο που ένωσε τους ανθρώπους υπερβαίνοντας τις εθνοτικές διαχωριστικές γραμμές. Παρόλο που αυτό το κίνημα ήταν σχετικά μικρό, έπαιξε σημαντικό ρόλο ως πρόδρομος των εξεγέρσεων του Φεβρουαρίου του 2014. Πολλοί ακτιβιστές που έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη διοργάνωση των συνελεύσεων το 2014 είχαν συναντηθεί κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων του προηγούμενου έτους.

Κατά τη διάρκεια του κινήματος Babylution, οι ρόλοι που έχουν εκχωρηθεί στις γυναίκες ως κύριες υπεύθυνες για την παροχή φροντίδας, τις τοποθέτησαν στο επίκεντρο των διαδηλώσεων. Οι σχέσεις που δημιούργησαν, αλλά και οι εμπειρίες που αποκόμισαν σε εκείνο το κίνημα, ενδεχομένως να συνέβαλαν ουσιαστικά στον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν και στις μετέπειτα κινητοποιήσεις. Όπως και στα κινήματα των πλατειών του 2011 σε παγκόσμιο επίπεδο, έτσι και στις διαδηλώσεις και στις συνελεύσεις του Φεβρουαρίου του 2014 συμμετείχαν πολλές γυναίκες και έπαιξαν ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.⁶ Ήταν εξίσου παρούσες στις συγκρούσεις της 6ης και 7ης Φεβρουαρίου και ιδιαίτερα δραστήριες μεταξύ των εργατών στα ιδιωτικοποιημένα εργοστάσια. Παρόλα αυτά, κι ενώ κάποιες φορές έπρεπε να αγωνιστούν για να εκπροσωπηθούν ισότιμα στις συνελεύσεις, ειδικά σε ό,τι αφορά τους αντιπροσώπους, το ζήτημα του φύλου δεν ήρθε στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων, όπως θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε και παρακάτω.

Κοινωνική σύνθεση

Στο επίκεντρο των κινητοποιήσεων, τουλάχιστον στην αρχή, ήταν οι εργοστασιακοί εργάτες από τα ιδιωτικοποιημένα εργοστάσια της Τούζλα: κυρίως τα Polihem, Dita, Guming, Aida και Konjuh. Ωστόσο, η κατάσταση αυτών των «εργατών» θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με προσοχή, διότι η παραγωγή στα αντίστοιχα εργοστάσια είχε σταματήσει εδώ και πολύ καιρό και γι' αυτό θα έπρεπε να θεωρούνται λίγο-πολύ άνεργοι. Από την άλλη, δεν θα μπορούσαν να ισχυριστούν επισήμως κάτι τέτοιο αφού αυτό θα ακύρωνε το δικαίωμά τους να διεκδικήσουν όσα τους χρωστούσαν ακόμα και κατά τη διάρκεια που η παραγωγή είχε σταματήσει. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ιδιοκτήτες –που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιούν τα εργοστάσια για ξέπλυμα μαύρου χρήματος– προτιμούν απλώς να σταματήσουν να πληρώνουν τους εργάτες παρά να τους απολύσουν. Από τη μια, οι συγκεκριμένοι εργάτες έχουν μια

---

⁶ Σχετικά με τον σημαντικό ρόλο των γυναικών στο κίνημα του Φεβρουαρίου, βλέπε Nedim Hadrovic, Women are at the forefront of grassroots movements in Bosnia. Είναι διαθέσιμο στη διεύθυνση muftah.org.

πολύ ισχυρή ταυτότητα, η οποία προέρχεται τόσο από τη σημασία που είχαν αυτά τα εργοστάσια στη Γιουγκοσλαβία όσο και από τον εξέχοντα ρόλο που έπαιζε η φιγούρα του εργάτη στο φαντασιακό εκείνης της εποχής. Από την άλλη, δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν τη θέση τους εντός της παραγωγικής διαδικασίας προκειμένου να προωθήσουν τα αιτήματά τους κι έτσι συχνά τους αγνοούν πλήρως, όχι μόνο οι ιδιοκτήτες αλλά και τα συνδικάτα και οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι συγκεκριμένοι εργάτες χωρίς δουλειά είχαν χρόνια να λάβουν μισθούς και κοινωνικές εισφορές, ενώ οι καταλήψεις, οι διαμαρτυρίες –ακόμα και οι απεργίες πείνας– που είχαν κρατήσει επί μήνες δεν είχαν καταφέρει να αλλάξουν τίποτα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο άρχισαν να κατεβαίνουν στους δρόμους κάθε Τετάρτη, μέχρι που τα πράγματα πήραν μια απροσδόκητη τροπή τον Φεβρουάριο του 2014.

Πράγματι, μόνο αφού ενώθηκαν οι συγκεκριμένοι εργάτες με χιλιάδες νέους, κυρίως άνεργους, στους δρόμους της Τούζλα στις 6 Φεβρουαρίου και σε όλες τις μεγάλες πόλεις την επόμενη ημέρα, κατάφερε το κίνημα να φτάσει σε ένα σημείο ανατροπής, αναγκάζοντας αρκετές από τις κυβερνήσεις των καντονιών να παραιτηθούν. Οι γονείς αυτής της νεότερης γενιάς έζησαν την εξαθλίωση είτε κατά τη διάρκεια του πολέμου είτε κατά τη διάρκεια του κύματος ιδιωτικοποιήσεων και της οικονομικής κατάρρευσης που ακολούθησαν μετά τον πόλεμο. Στην Τούζλα, έχουν συχνά οικογενειακούς δεσμούς με τους εργάτες των ιδιωτικοποιημένων εργοστασίων, γεγονός που έπαιξε σίγουρα ρόλο στην αποκρυστάλλωση των σχέσεων αλληλεγγύης. Στο Σαράγεβο, κάποιοι ευκατάστατοι ακτιβιστές αναφέρονται συχνά στη νεότερη γενιά ως τα «ανάδοχα παιδιά», διότι πολλά παιδιά έχασαν τους γονείς τους κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Σαράγεβο και έπεσαν σε βαθιά φτώχεια. Μεταξύ αυτών, κάποιοι είναι οργανωμένοι σε συλλόγους οπαδών ποδοσφαιρικών ομάδων όπως ο «Κόκκινος Στρατός» στο Μόσταρ ή οι «Fukare» («αυτοί που δεν έχουν τίποτα») που υποστηρίζουν την ποδοσφαιρική ομάδα ΦΚ Σλομπόντα στην Τούζλα.⁷

Τέλος, ειδικά στην Τούζλα και το Σαράγεβο, μεγάλο ρόλο στο κίνημα έπαιξαν μεταπτυχιακοί φοιτητές και ακαδημαϊκοί, ιδιαίτερα στη διοργάνωση και στη διάδοση της ιδέας των συνελεύσεων. Στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη το επίπεδο της εκπαίδευσης παραμένει πολύ υψηλό –ένα απομεινάρι της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας– αλλά πολλοί αγωνίζονται σκληρά για να βρουν δουλειά μετά το πανεπιστήμιο. Εντός αυτής της κατηγορίας υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις εισοδημάτων και προσδοκιών: πολλοί ζουν στα πρόθυρα της φτώχειας ενώ άλλοι εξακολουθούν να είναι σε θέση να ταξιδέψουν στο εξωτερικό ή να σπουδάσουν σε ξένα πανεπιστήμια. Ωστόσο, η απογοήτευση παραμένει πολύ έντονη στην τελευταία αυτή κατηγορία διότι η μόνη ευκαιρία να βρουν μια καλή δουλειά εξαρτάται από την ευθυγράμμισή τους με κάποιο πολιτικό κόμμα και τη συμμετοχή τους στο παιχνίδι της διαφθοράς.

---

⁷ Όπως στην Αίγυπτο και την Τουρκία έτσι κι εδώ, οι οπαδοί/ultras των ποδοσφαιρικών ομάδων έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις συγκρούσεις καθώς και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Δραστηριοποιήθηκαν επίσης τον Μάιο του 2014 βοηθώντας ανθρώπους που είχαν χτυπηθεί από τις πλημμύρες που έπληξαν τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

Φυσικά, κάποιοι από τους συμμετέχοντες στις κινητοποιήσεις δεν εμπίπτουν σε καμία από αυτές τις τρεις κατηγορίες – οι οποίες έτσι κι αλλιώς δεν είναι απόλυτα σταθερές και ακριβείς. Παρόλα αυτά, αυτή η κατηγοριοποίηση συλλαμβάνει σε αδρές γραμμές την ανομοιογένεια τόσο του κοινωνικού υπόβαθρου όσο και των στόχων των συμμετεχόντων. Παρόλο που πρέπει να δοθεί μεγάλη προσοχή στις ιδιαιτερότητες κάθε ξεχωριστής περίπτωσης, υπάρχουν σαφώς κάποιοι γενικοί παραλληλισμοί μεταξύ των βασικών όρων αυτής της σύνθεσης και εκείνων των κινήματων των πλατειών του 2011.⁸ Παρόλο που θα προκύψουν διάφορες συγκρούσεις μεταξύ αυτών των κομματιών κατά τη διάρκεια της υποχώρησης του κινήματος, αυτή η ανομοιογένεια είναι από μόνη της ένα μέτρο της δυναμικής ενός αγώνα που κατάφερε να φέρει κοντά ανθρώπους που σε κανονικές συνθήκες θα είχαν ελάχιστη σχέση μεταξύ τους.

Οι αιτίες της εξέγερσης

Ο πιο άμεσος λόγος που κατέβηκε τόσοσ κόσμος στους δρόμους στις 7 Φεβρουαρίου ήταν προφανώς η οργή που ένιωσαν για τον τρόπο που αντιμετώπισε η αστυνομία τους εργάτες που διαδήλωναν. Υπό αυτή την έννοια, όπως και στα περισσότερα κύματα ταραχών που ξέσπασαν τα τελευταία χρόνια, η άμεση αιτία του κινήματος ήταν η αστυνομική βαρβαρότητα. Αλλά το ότι αυτή η αιτία είχε μια τέτοια επίδραση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα ενός γενικότερου πλαισίου κοινωνικής αδικίας και –στη συγκεκριμένη περίπτωση– οικονομικής κατάρρευσης. Συνεπώς, για να εξηγήσουμε το ξέσπασμα του κινήματος πρέπει να εξετάσουμε αυτό το πλαίσιο.

Το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης έχει καταστραφεί από τον πόλεμο και μετά. Όχι μόνο λόγω της καταστροφής σταθερού κεφαλαίου κατά τη διάρκεια του πολέμου, αλλά και λόγω μιας σειράς πελατειακών ιδιωτικοποιήσεων και πτωχεύσεων καθώς και λόγω ξεπουλήματος των περιουσιακών στοιχείων (asset stripping) διαφόρων επιχειρήσεων που ακολούθησε μετά τον πόλεμο. Η χώρα εξαρτάται από τις εισαγωγές και το εμπορικό έλλειμμα αυξάνεται συνεχώς κάθε χρόνο. Η Βοσνία παράγει πρώτες ύλες (μέταλλα, ξύλο, άνθρακα) καθώς και ηλεκτρική ενέργεια από υδροηλεκτρικές πηγές που την εξάγει στη Γερμανία, την Κροατία, τη Σερβία και τη Σλοβενία. Ωστόσο, τα περισσότερα καταναλωτικά προϊόντα εισάγονται από το εξωτερικό. Η απασχόληση είναι χαμηλή και συγκεντρώνεται στον τομέα των υπηρεσιών: 65% σε σύγκριση με το 26% στον – σε μεγάλο βαθμό «κληροδοτημένο»– βιομηχανικό τομέα και με το 8% στην αγροτική παραγωγή. Οι μεγαλύτεροι εργοδότες στη χώρα είναι το κράτος και οι διάφοροι μηχανισμοί του. Το ποσοστό ανεργίας είναι από τα υψηλότερα στην Ευρώπη – εκτιμάται ότι η συνολική ανεργία αγγίζει το 44% ενώ στους νέους φτάνει το 60%. Σχεδόν το ένα τρίτο του πληθυσμού της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης θεωρείται ότι ζει σε κατάσταση φτώχειας ή στα όρια της φτώχειας. Η γκρίζα οικονομία παίζει

---

⁸ Για μια ανάλυση αυτών των κινήματων, βλέπε το κείμενο The Holding Pattern στο 3ο τεύχος του Endnotes, Σεπτέμβριος 2013. [Η ελληνική μετάφραση του κειμένου από τους Φίλους του Κεραυνοβόλου Κομμουνισμού υπάρχει στη διεύθυνση: <https://kommunismussolala.files.wordpress.com/2015/11/the-holding-pattern-ceb4ceb9ceb1ceb4ceb9cebaceb1cf83ceafceb1-cebacf81ceaccf84ceb7cf83ceb7cf82.pdf>]

σημαντικό ρόλο αντιπροσωπεύοντας πάνω από το 20% της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, σύμφωνα με εκτιμήσεις. Υπολογίζεται ότι 290.000 άνθρωποι δουλεύουν σε αυτό τον τομέα, ενώ ο αριθμός των ανθρώπων που εργάζονται επισήμως είναι περίπου 700.000.⁹

Τα εμβάσματα των Βόσνιων εργαζομένων που ζουν στο εξωτερικό βοηθούν πολλές οικογένειες να τα βγάλουν πέρα. Εκτιμάται ότι περίπου 1,35 εκατομμύρια Βόσνιοι ζουν στο εξωτερικό, με τα εμβάσματά τους να αντιστοιχούν σχεδόν στο 23% του ΑΕΠ.¹⁰ Πολλοί από αυτούς τους ανθρώπους έχουν υψηλό μορφωτικό επίπεδο – η επονομαζόμενη «διαρροή εγκεφάλων» που ξεκίνησε κατά τον πόλεμο και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Αλλά και ανειδίκευτοι νέοι εγκαταλείπουν συχνά τη χώρα προς αναζήτηση εργασίας κάπου αλλού. Για παράδειγμα, από το 2007, αμερικανικές εταιρείες όπως η Fluor Corporation και η DynCorp προσλαμβάνουν με σύμβαση εργαζόμενους από την Τούζλα και τη γύρω περιοχή για να δουλέψουν σε στρατιωτικές βάσεις των ΗΠΑ στο Αφγανιστάν και στο Ιράκ.¹¹ Το 2013, έγινε επίσης συμφωνία μεταξύ της βοσνιακής κυβέρνησης και του Κατάρ για να δοθεί άδεια σε νεαρές Βόσνιες γυναίκες να δουλέψουν εκεί ως οικιακοί βοηθοί.¹² Σε κάποιες περιπτώσεις, με αυτές τις συμβάσεις εργασίας, οι εργαζόμενοι κερδίζουν τέσσερις φορές περισσότερα χρήματα από τον μέσο μισθό στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, έχοντας έτσι τη δυνατότητα να στέλνουν στη χώρα τους σημαντικά εμβάσματα. Η οικονομική βοήθεια και τα δάνεια από άλλες χώρες παραμένουν επίσης οι κύριες πηγές χρήματος, παρόλο που μειώνονται συνεχώς από το 2000 και μετά.¹³

Το τέλος της εργατικής ταυτότητας

Η Τούζλα, με τα σημαντικά ορυχεία της, υπήρξε κάποτε ένα από τα βιομηχανικά κέντρα της Γιουγκοσλαβίας – επομένως, έχει έντονο συμβολικό χαρακτήρα το γεγονός ότι το κίνημα ξεκίνησε εκεί. Από την εξέγερση του Χούσινο το 1920 –μια ένοπλη εξέγερση απεργών ανθρακωρύχων που κατεστάλη βίαια– η φιγούρα του αγωνιζόμενου ανθρακωρύχου κατείχε κεντρική θέση στην ιστορία της πόλης. Μιλώντας γενικότερα για τη Γιουγκοσλαβία, η διαδεδομένη ιδιαίτερη μορφή της εργατικής ταυτότητας ήταν αυτή που επικεντρωνόταν στην ιδέα της εργατικής αυτοδιαχείρισης των μέσων παραγωγής.¹⁴ Ενώ είναι σαφές ότι η εξουσία που είχε δοθεί στους εργάτες όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων εντός της μονάδας παραγωγής ήταν περιορισμένη –ειδικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες της

⁹ Βλέπε Rajko Tomaš, *Crisis and Gray Economy in Bosnia and Herzegovina*, (Friedrich Ebert 2010).

¹⁰ Βλέπε Nermin Oruc, *Remittances and Development, the Case of Bosnia*, 2011.

¹¹ Και πιο πρόσφατα, για να συνδράμουν τον στρατό των ΗΠΑ στις περιοχές που επλήγησαν από τον Έμπολα. Βλέπε Adam Moore, *Bosnians recruited to support US military's fight against Ebola in West Africa*, *Balkanist*, 27 Οκτωβρίου 2014.

¹² Βλέπε Lily Lynch, *Qatar seeks Balkan housemaids*, *Balkanist*, 2 Σεπτεμβρίου 2013.

¹³ Βλέπε Timothy Donais, *The Political Economy of Peacebuilding in Post-Dayton Bosnia* (Routledge 2005) και Lana Pasic, *Bosnia's vast foreign financial assistance re-examined: statistics and results*, *Balkananalysis.com*, 21 Ιουνίου 2011.

¹⁴ Σχετικά με τις ιδιαιτερότητες της εργατικής διαχείρισης στη Γιουγκοσλαβία, βλέπε Goran Music, *Workers' Self-Management as State Paradigm*, στο Immanuel Ness και Dario Azzellini, eds, *Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present*, (Haymarket 2011).

Γιουγκοσλαβίας¹⁵– η αυτοδιαχείριση είχε σημαντική επίδραση στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι εργάτες τον εαυτό τους. Οι ίδιοι εξέφραζαν συχνά τον ισχυρό δεσμό που είχαν με τον χώρο εργασίας τους αντιμετωπίζοντάς τον σαν έναν χώρο που τους ανήκει – κάτι που ενισχύθηκε από το γεγονός ότι πολλοί έλαβαν μετοχές των εργοστασίων μετά την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας. Ωστόσο, αν και αυτή η ταυτότητα παραμένει πολύ ισχυρή στον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι εργάτες τον ρόλο τους στην κοινωνία –όπως μαρτυρούσαν οι δηλώσεις και οι παρεμβάσεις τους στις συνελεύσεις– είναι, όπως αναφέραμε ήδη, μια αντιφατική ταυτότητα: μια εργατική ταυτότητα που τη φέρουν άνθρωποι οι οποίοι είναι εκ των πραγμάτων άνεργοι εδώ και χρόνια.

Την ίδια στιγμή, κάθε επίσημη δήλωση από τις αρχές δείχνει πόσο αδιάφορες είναι απέναντι σε αξίες όπως η υπερηφάνεια των εργατών. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μη εργαζόμενοι εργάτες, που οι κινητοποιήσεις τους αγνοούνταν κατάφωρα τόσο από τους εργοδότες όσο και από τους πολιτικούς, έγιναν το σύμβολο μιας εργατικής ταυτότητας που αγωνίζεται απεγνωσμένα ενάντια στην απαξίωσή της, και που η μοίρα της εξέφραζε έντονα μια νεότερη γενιά για την οποία η επίσημη εργασία ήταν εδώ και καιρό ένα απρόσιτο όνειρο. Υπό αυτή την έννοια, αυτοί οι εργάτες έγιναν το σύμβολο του πλεονάζοντος χαρακτήρα της εργασίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Πράγματι, εάν ένας σημαντικός παράγοντας της κοινωνικοοικονομικής σύνθεσης και των διακυβευμάτων σε πολλά από τα πρόσφατα κινήματα, συμπεριλαμβανομένων των καταλήψεων των πλατειών το 2011-12, ήταν το γενικό χαμηλό επίπεδο ζήτησης εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, τότε σε μεμονωμένες περιπτώσεις, τοπικοί παράγοντες μπορούν να επιτείνουν δραματικά αυτή τη γενική δύσκολη κατάσταση. Με τις ιστορικές της ιδιαιτερότητες, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη αντιπροσωπεύει μια αρκετά αιχμηρή περίπτωση. Τα επίπεδα της ανεργίας είναι ακραία, η παραγωγή έχει καταστραφεί ενώ δεν υπάρχει σχεδόν κανένα διεθνές οικονομικό ενδιαφέρον για την περιοχή – γεγονός που εξηγεί γιατί τα διεθνή μέσα ενημέρωσης ασχολήθηκαν ελάχιστα με τις συγκεκριμένες διαμαρτυρίες.

Ενώ σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπου υπήρξαν κινήματα των πλατειών, ήταν η κρίση του 2008 που επιτάχυνε την αύξηση της ανεργίας και της φτώχειας, στη Βοσνία η οικονομία βρισκόταν σε βαθιά κρίση από τον πόλεμο, όταν το ΑΕΠ της χώρας έπεσε στο 10% του προπολεμικού επιπέδου του. Συνεπώς, οι συνέπειες της χρηματοοικονομικής κρίσης ήταν λιγότερο σαφείς μέσα σε αυτό πλαίσιο. Παρόλα αυτά, είχαν σημειωθεί κάποιες μικρές βελτιώσεις στην οικονομική κατάσταση από το 1996 και μετά, βελτιώσεις που σταμάτησαν λόγω των επιπτώσεων της ευρωπαϊκής κρίσης του 2008. Παρόλο που η οικονομία της Βοσνίας είναι μόνο έμμεσα ενσωματωμένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όταν χώρες όπως η Κροατία και η Σλοβενία –οι κύριοι εισαγωγείς βοσνιακών προϊόντων– επηρεάστηκαν από την κρίση της ΕΕ, η ανοδική τάση αντιστράφηκε. Οι εξαγωγές προς αυτές τις χώρες επιβραδύνθηκαν ενώ η εσωτερική κατανάλωση παρέμεινε χαμηλή, μειώνοντας

---

¹⁵ Σχετικά με το πώς εξελίχθηκαν οι αντιλήψεις περί αυτοδιαχείρισης από το 1948 έως το 1991, βλέπε Vladimir Unkovski-Korica, *Self-management, Development and Debt: The rise and Fall of the "Yugoslav Experiment"*, στο Srec'ko Horvat and Igor Štiks, eds, *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia* (Verso 2015).

περαιτέρω τις δυνατότητες απασχόλησης.¹⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, που επιδεινώθηκε λόγω της μείωσης της οικονομικής βοήθειας από τα διεθνή ταμεία κατά την τελευταία δεκαετία και λόγω της μείωσης των εμβασμάτων από Βόσνιους πολίτες του εξωτερικού (κατά περίπου 300-600 εκατομμύρια ευρώ το 2008¹⁷), η οικονομική κατάσταση έγινε ακόμα πιο δυσβάσταχτη για τα φτωχότερα κομμάτια του πληθυσμού.

Διαφθορά

Όπως και σε άλλα κινήματα των πλατειών, οι διαδηλωτές θεωρούσαν ότι η διαφθορά είναι η κύρια αιτία των οικονομικών προβλημάτων που ταλανίζουν τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη αναφέρεται συχνά ως μία από τις πιο διεφθαρμένες χώρες στην Ευρώπη, μαζί με την Ουκρανία, τη Λευκορωσία και το Κόσοβο. Τα κανάλια της διαφθοράς διατρέχουν όλα τα στρώματα της κοινωνίας, από τη διανομή των χρημάτων που εισάγονται από ξένα ιδρύματα και ΜΚΟ μέχρι το κράτος (συμπεριλαμβανομένων των πανεπιστημίων, των σχολείων, των πολιτισμικών προγραμμάτων και της υγειονομικής περίθαλψης), την ιδιωτική οικονομία και τις διάφορες τοπικές μαφίες. Ωστόσο, κεντρικές δομές της διαφθοράς φαίνεται ότι είναι τα πολιτικά κόμματα που είναι διαιρεμένα βάσει εθνότητας, οι συχνά επονομαζόμενοι «εθνοκράτες» που διευθύνουν αυτό τον «εγκεκριμένο από τους ξένους εθνικό-πελατειακό μηχανισμό».¹⁸ Πράγματι, από τον πόλεμο και μετά, αυτά τα κόμματα διανέμουν με πελατειακό τρόπο τις διαθέσιμες θέσεις εργασίας και τους διαθέσιμους πόρους βάσει των εθνοτικών διαχωριστικών γραμμών, αυξάνοντας ταυτόχρονα σκανδαλωδώς τον δικό τους πλούτο. Γι' αυτό και αποτέλεσαν τον κύριο στόχο των διαδηλωτών όσον αφορά τη διαφθορά, οι οποίοι επιτέθηκαν στα κεντρικά κτίρια πολλών πολιτικών κομμάτων κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων.

Οι λειτουργίες του κράτους μοιράζονται μεταξύ των μελών αυτών των κομμάτων αφού, όπως αναφέραμε και παραπάνω, κάθε θέση καταλαμβάνεται από τρεις εκπροσώπους: έναν Βόσνιο, έναν Σέρβο και έναν Κροάτη. Αυτός ο πολλαπλασιασμός των θέσεων μετατρέπει το κράτος σε έναν τεράστιο μηχανισμό και, σύμφωνα με τον Aleksandar Hemon, στον «μεγαλύτερο και μοναδικό αξιόπιστο εργοδότη της χώρας».¹⁹ Ωστόσο, η διαφθορά δεν περιορίζεται στα πολιτικά κόμματα και στους κρατικούς υπαλλήλους· για τους περισσότερους προλετάριους στη Βοσνία είναι μια πολύ συγκεκριμένη καθημερινή εμπειρία. Για να βρει κανείς δουλειά πρέπει συνήθως να δωροδοκήσει κάποιο μέλος ενός πολιτικού κόμματος. Η δωροδοκία μπορεί να κοστίζει αρκετές χιλιάδες ευρώ, γεγονός που απαιτεί τη λήψη κάποιου δανείου που θα χρειαστούν χρόνια για να αποπληρωθεί. Άλλες συνήθειες απαιτήσεις είναι η ενεργή συμμετοχή στο κόμμα που συνδέεται με την εν

¹⁶ Βλέπε Statistics of foreign trade, no. 3, BH Agency for Statistics, 2009, σ. 3.

¹⁷ Βλέπε Rajko Tomaš, *Crisis and Gray Economy in Bosnia and Herzegovina*, (Friedrich Ebert Stiftung 2010), σ. 101.

¹⁸ Βλέπε Stef Jansen, *Rebooting politics? Or, towards a <Ctrl-Alt-Del> for the Dayton Meantime*, στο Damir Arsenijevic, ed., *Unbriable Bosnia and Herzegovina: The Fight for the Commons* (Nomos 2015), σ. 91.

¹⁹ Βλέπε Beyond the Hopelessness of Survival, στο *Unbriable Bosnia and Herzegovina*, σ. 62.

λόγω δουλειά και η επίδειξη πίστης σε αυτό: συγκεκριμένα, αποκλείεται η συμμετοχή σε διαδηλώσεις ή σε οτιδήποτε άλλο μπορεί με οποιονδήποτε τρόπο να θέσει σε κίνδυνο τις βλέψεις του κόμματος. Φυσικά, δεν εννοούμε ότι η πλειοψηφία των ανθρώπων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη επωφελούνται από τη διαφθορά, αλλά ότι αναγκάζονται να παίξουν με τους κανόνες και να αποτελέσουν κομμάτι του μεγάλου μηχανισμού της διαφθοράς. Το να συμφωνήσεις να παίξεις το παιχνίδι είναι επίσης προϋπόθεση για την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, διότι το σύστημα υγείας είναι εξαιρετικά δυσλειτουργικό και οι γιατροί πρέπει να δωροδοκηθούν για να προσφέρουν βοήθεια και φάρμακα. Το ίδιο ισχύει και για τα πανεπιστήμια, όπου φοιτητές έχουν αναφέρει ότι χρειάστηκε να δωροδοκήσουν για να πάρουν το δίπλωμά τους.

Υπό αυτή την έννοια, παρόλο που μπορεί να ακούγεται παράξενο, ο χαρακτηρισμός των διαδηλωτών του Φεβρουαρίου ως η «Αδιάφθορη Βοσνία»²⁰ μπορεί να είναι αρκετά χρήσιμος, εάν βέβαια παραμερίσουμε τις ηθικολογικές υποδηλώσεις. Μαζί με κάποιους καθηγητές πανεπιστημίου και ακαδημαϊκούς, που αρνούταν να συμμετάσχουν στη διαφθορά και να ανήκουν σε κάποιο πολιτικό κόμμα, ένα σημαντικό κομμάτι των διαδηλωτών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «αδιάφθορο» διότι πολύ απλά ήταν πάρα πολύ φτωχό για να συμμετέχει στον μηχανισμό της διαφθοράς, δεν είχε τη δυνατότητα να καταβάλει το τίμημα της δωροδοκίας που θα του αγόραζε μια θέση στα συγκεκριμένα κυκλώματα. Αυτό στην πραγματικότητα μπορεί να μας βοηθήσει να εξηγήσουμε γιατί τόσο λίγοι άνθρωποι συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις, ειδικά εάν λάβουμε υπόψη τις τραγικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που πρέπει να υπομένουν οι περισσότεροι: παρόλο που η πλειοψηφία των ανθρώπων, σύμφωνα με μια έρευνα που έγινε λίγο πριν τις εκλογές του Οκτώβρη του 2014, αντιμετώπισε ως κάτι θετικό τα συγκεκριμένα γεγονότα, μόλις μερικές δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι (σε μια χώρα με μόλις 3,8 εκατομμύρια κατοίκους, βέβαια) συμμετείχαν στις διαδηλώσεις και στις συνελεύσεις σε ολόκληρη τη χώρα. Ένας από τους φόβους που τους εμπόδισε να το κάνουν ήταν το να μη χάσουν κάποια θέση, ή την πρόσβαση σε κάποια υπηρεσία, μη δείχνοντας την πίστη τους στο καθεστώς γενικότερα και σε κάποιο πολιτικό κόμμα ειδικότερα.

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Jasmin Mujanovic: «Αυτή η διαδικασία δεν μπορεί να γίνει απλώς κατανοητή ως μια κοινότοπη “διαφθορά”, διότι δεν υπάρχει ένα λειτουργικό κράτος που διαφθείρεται αυτό καθαυτό».²¹ Πράγματι, ένα κεντρικό αίτημα του κινήματος ήταν η δημιουργία ενός «λειτουργικού κράτους». Επιπλέον, η διαφθορά όπως είναι οργανωμένη μέσω αυτών των πελατειακών δικτύων μπορεί στην πραγματικότητα να αποτελεί τη μορφή που λαμβάνει το κράτος στη Βοσνία, ο τρόπος που (δυσ)λειτουργεί. Ή, όπως λέει ο L.S. για την περίπτωση της Τυνησίας: «Η διαφθορά δεν είναι απλώς μια εξαίρεση στην κανονική λειτουργία της σχέσης του κράτους με την κοινωνία των πολιτών, ούτε απλώς ευθύνη του εδραιωμένου πολίτη της μεσαίας τάξης, αλλά μια στιγμή στη συνήθη λειτουργία του κράτους, που

---

²⁰ Βλέπε την εισαγωγή του Damir Arsenijevic σε μια συλλογή κειμένων που έγραψαν άνθρωποι οι οποίοι συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις: *Unbriable Bosnia and Herzegovina: The Fight for the Commons*.

²¹ Jasmin Mujanovic, *The Baja Class and the Politics of Participation*, στο *Unbriable Bosnia and Herzegovina*, σ. 141.

ταλαιπωρεί την αναπαραγωγή της μάζας των ανθρώπων που βρίσκονται στο περιθώριο».²²

Οι συζητήσεις για τη διαφθορά και τις αιτίες της περιστρέφονται συνήθως γύρω από δύο άξονες: είτε αποδίδεται η ευθύνη στους ξένους θεσμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, είτε το όλο θέμα αντιμετωπίζεται ως ένα ζήτημα πελατειακών σχέσεων και κηδεμονίας, στα οποία κάποιες «κουλτούρες» είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς. Στις πρόσφατες εξεγέρσεις, η διαφθορά συζητήθηκε κυρίως για τις περιπτώσεις όπου κάποιος «σουλτάνος», σύμφωνα με τον όρο που έχει δώσει ο Jack Goldstone, είναι σε θέση –στο πλαίσιο ενός κράτους-ραντιέρη– να αναδιανέμει τα έσοδα μέσω πελατειακών δικτύων. Στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ωστόσο, δεν υπάρχει σουλτάνος ούτε δικτάτορας – ούτε καν μια ιδιαίτερα ισχυρή φιγούρα.²³ Αυτή η ιδιόρρυθμη μορφή κράτους είναι το άμεσο αποτέλεσμα της συμφωνίας του Ντέιτον, σχεδιασμένη από τη «διεθνή κοινότητα». Ενώ υπάρχει μια μορφή πελατειακής αναδιανομής από πάνω προς τα κάτω –ιδιαίτερα της ξένης βοήθειας, έναν από τους κύριους πόρους που το κράτος και οι ΜΚΟ μπορούν να αναδιανείμουν– η διαφθορά έχει εμφανιστεί και στη βάση της κοινωνικής δομής, μέσω της ανάπτυξης μιας άτυπης οικονομίας που είναι απαραίτητη για την πιο βασική αναπαραγωγή. Αυτή η οικονομία είναι οργανωμένη μέσω διαφόρων μικρών μαφιών που εκμεταλλεύονται αδίστακτα την απελπισία του χαμηλότερου στρώματος του πληθυσμού.

Για τους νεοφιλελεύθερους, όπως ο Hernando de Soto, η άτυπη οικονομία είναι αποτέλεσμα της διαφθοράς και η διαφθορά, με τη σειρά της, είναι αποτέλεσμα της ακαμψίας της αγοράς εργασίας. Η αλληλουχία όμως της αιτιότητας μπορεί κάλλιστα να λειτουργεί και προς την αντίθετη κατεύθυνση: η διαφθορά είναι αποτέλεσμα της άτυπης οικονομίας, και η άτυπη οικονομία είναι συνέπεια της χαμηλής ζήτησης για εργασία, γεγονός που κάνει την αναπαραγωγή ενός σημαντικού κομματιού του προλεταριάτου μη αναγκαία για το κεφάλαιο. Η γκρίζα οικονομία είναι μια μη αποδοτική σφαίρα για την καπιταλιστική συσσώρευση: στη Βοσνία εκτιμάται ότι τα κέρδη στην γκρίζα οικονομία είναι κατά 20% χαμηλότερα από ό,τι στην επίσημη οικονομία. Παρόλα αυτά, βοηθάει στη στήριξη μιας αποσαθρωμένης κοινωνικής δομής που σε διαφορετική περίπτωση θα κατέρρεε πλήρως. Αντί για να είναι εντελώς άνεργοι, οι άνθρωποι εξακολουθούν να βρίσκουν πενιχρές, υποτυπώδεις πηγές εισοδήματος εδώ κι εκεί, και η αφοσίωση στους διεφθαρμένους κρατικούς

---

²² L.S., *Hanging by a thread: class, corruption and precarity in Tunisia*, *Mute*, 17 Ιανουαρίου 2012. Και συνεχίζει: «Κυρίως για τους άνεργους φτωχούς στην ενδοχώρα, αλλά και γενικότερα για τους Τυνησίους που υποφέρουν από τη μείωση των εισοδημάτων τους και την αύξηση των τιμών, η διαφθορά και η επακόλουθη εμπειρία της βίας και της αδικίας στα χέρια των κρατικών υπαλλήλων είναι ένα καθημερινό γεγονός της κοινωνικής αναπαραγωγής. Από τη σκοπιά του κράτους, είναι ένας τρόπος διαχείρισης του αυξανόμενου υπερπληθυσμού: ένας συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο ένα αυταρχικό σύστημα διαμορφώνεται, ώστε να ελέγξει και να ενσωματώσει το προλεταριάτο της αναδιάρθρωμένης και παγκοσμιοποιημένης νεοφιλελεύθερης οικονομίας».

²³ Βλέπε Jack A. Goldstone, *Understanding the Revolutions of 2011*, *Foreign Affairs*, Μάιος/Ιούνιος 2011. Εξαιρεση αποτελεί η περίπτωση της Δημοκρατίας της Σέρπσκα και του εθνικιστή προέδρου της, Μίλοραντ Ντόντικ, που είναι γνωστός για τις «πομπώδεις δημόσιες εμφανίσεις του, όπου προβάλλει την προσωπική του δύναμη και εξουσία». Βλέπε Jasmin Mujanovic, *The Baja Class and the Politics of Participation*, στο *Unbribeable Bosnia and Herzegovina*, σ. 135.

υπαλλήλους τούς εμποδίζει να εξεγερθούν. Ενώ η οικονομία τείνει προς την άτυπη μορφή της όταν τα κέρδη είναι χαμηλά –δηλ. προσπαθεί να διαφύγει της επίσημης φορολογίας–, σε αυτό το πλαίσιο, η διαφθορά, που από τη μια αποσαρθρώνει το κράτος και από την άλλη ενισχύει τέτοιου τύπου πολιτικές δομές, μπορεί να ερμηνευτεί από λειτουργική άποψη ως ένας ύστατος τρόπος φορολόγησης:

Η διαφθορά είναι η πιο πετυχημένη μπίζνα των οιονεί δημοκρατικών αρχών· η γκρίζα οικονομία είναι το πιο ισχυρό κοινωνικό τους πρόγραμμα, και οι «κομπίνες» είναι η αγαπημένη μέθοδος «φορολόγησης». Η διαφθορά είναι επίσης μια μορφή γκρίζας οικονομίας. Σε τελική ανάλυση, είναι μια παράνομη μέθοδος φορολόγησης. Οι φορείς της γκρίζας οικονομίας χρειάζονται τους διεφθαρμένους δημοσίους υπαλλήλους, και οι διεφθαρμένοι δημόσιοι υπάλληλοι χρειάζονται την γκρίζα οικονομία.²⁴ Η δομή αυτού του πελατειακού συστήματος εντός των εθνοτικών γραμμών συνεπάγεται συμμαχίες μεταξύ επιχειρηματιών, δικτύων της μαφίας και πολιτικών κομμάτων – όλοι ενωμένοι και αφοσιωμένοι στα συμφέροντα της μιας εθνοτικής ομάδας εναντίον των άλλων. Οι επιχειρηματικές ευκαιρίες και οι πόροι ρευστού χρήματος μπορούν να αποκτηθούν μέσω δικτύων επιρροής εντός τους κράτους, και αποκομίζουν οφέλη όσοι κάνουν τα στραβά μάτια στις παράνομες δραστηριότητες. Αυτά τα εθνοτικά-εθνικιστικά δίκτυα εκχωρούν εθνοτικά προνόμια – δηλαδή, τη δυνατότητα αποκλεισμού άλλων ανθρώπων από θέσεις εργασίας και πόρους. Υπό αυτή την έννοια, δεν είναι περίεργο ότι αυτά τα δίκτυα, όπως και η διαφθορά γενικότερα, ήταν από τους κύριους στόχους εκείνων που σε μεγάλο βαθμό στερούνται τέτοιους πόρους.

Ένας τεράστιος μηχανισμός παραγωγής αιτημάτων

Η πτυχή του κινήματος στη Βοσνία που συζητήθηκε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο ήταν η συστηματική δημιουργία συνελεύσεων –«συνελεύσεων πολιτών»– σε όλες τις πόλεις που υπήρχε κινητοποίηση. Αυτή η μορφή οργάνωσης υπήρξε δημοφιλής, στην ευρύτερη περιοχή, μεταξύ των αριστερών φοιτητών και ακαδημαϊκών από το φοιτητικό κίνημα των καταλήψεων του 2009 στην Κροατία, και είχε συζητηθεί, χωρίς όμως να τεθεί ποτέ σε εφαρμογή, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη κατά τη διάρκεια των φοιτητικών κινητοποιήσεων στην Τούζλα το 2009 καθώς και κατά τη διάρκεια του κινήματος *Babylutio*. Αυτή τη φορά αποδείχθηκε εξαιρετικά δημοφιλής και, από τις 8 Φεβρουαρίου και μετά, περισσότεροι άνθρωποι συμμετείχαν στις συνελεύσεις παρά στις διαδηλώσεις και τις συγκεντρώσεις. Ενώ ο αριθμός των διαδηλωτών μειώθηκε σε μερικές εκατοντάδες, περίπου 500-1000 άνθρωποι διαφόρων ηλικιών και κοινωνικού υπόβαθρου μαζεύονταν στις συνελεύσεις στην Τούζλα, στο Μόσταρ και στο Σαράγεβο, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του Φεβρουαρίου. Μέσω των συνελεύσεων, το κίνημα εξέφρασε μια τεράστια ανάγκη για επικοινωνία, ανταλλαγή εμπειριών και διαφάνεια.²⁵ Συχνά αναφέρεται

²⁴ Rajko Tomaš, *Crisis and Gray Economy in Bosnia and Herzegovina*, σ. 131.

²⁵ Αυτή η διαφάνεια οδήγησε σε έναν φορμαλισμό που ήταν πιο έντονος ακόμα και από αυτόν του Occupy Wall Street: οι άνθρωποι είχαν στη διάθεσή τους μόνο δύο λεπτά για να μιλήσουν· όλες οι αποφάσεις καταγράφονταν και ήταν συνεχώς αναρτημένες στον τοίχο· οι περισσότερες συνελεύσεις καταγράφονταν σε βίντεο τα οποία στη συνέχεια «ανέβαιναν» στο διαδίκτυο. Όλες αυτές οι διαδικασίες είχαν έναν σαφέστατο στόχο: να αποτραπεί η διαφθορά, έστω και συμβολικά.

ότι οι πρώτες συνελεύσεις που διοργανώθηκαν ήταν ένα είδος συλλογικής ψυχοθεραπείας, με τους ανθρώπους να μιλάνε για πρώτη φορά δημοσίως για τα ψυχικά τους τραύματα από την περίοδο του πολέμου και για την μεταπολεμική τους εμπειρία. Λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για μια χώρα όπου κάθε «εθνότητα» ξεχωριστά έπρεπε να περάσει μέσα από μια παράλληλη –και συχνά προκατειλημμένη– διαδικασία μνήμης και πένθους, αυτή η λειτουργία των συνελεύσεων δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Λέγεται, μάλιστα, ότι άλλαξε βαθιά την αντίληψη των ανθρώπων για τη συλλογικότητα και για τη δυνατότητα διαφορετικών «εθνοτικών ομάδων» να επικοινωνούν μεταξύ τους.

Ωστόσο, οι συνελεύσεις γρήγορα αποκρυσταλλώθηκαν γύρω από έναν άλλο κεντρικό στόχο και σκοπό: τη διατύπωση αιτημάτων. Κάθε συνεδρίαση των συνελεύσεων παρήγαγε δεκάδες αιτήματα, από την «επανεξέταση των ιδιωτικοποιήσεων των κρατικών επιχειρήσεων» μέχρι το «δικαίωμα στην εργασία» και την «ενιαία αύξηση των συντάξεων».²⁶ Οι ομιλίες και οι παρεμβάσεις κατέληξαν να αποτελούν απλώς τον πρόλογο για τη διατύπωση κάποιου αιτήματος: «Μπες στο θέμα, ποιο είναι το αίτημά σου;». Μπορούσε ο καθένας να γίνει μάρτυρας αυτής της φρενίτιδας διατύπωσης αιτημάτων, με κάθε πόλη να στέλνει τον έναν κατάλογο μετά τον άλλο στην αντίστοιχη κυβέρνηση. Έρχεται αυτό σε αντίθεση με τον κοινό ισχυρισμό ότι κεντρικό χαρακτηριστικό των πρόσφατων κινημάτων σε ολόκληρο τον κόσμο ήταν η απουσία αιτημάτων; Η μελέτη της διάδοσης και της πληθώρας των αιτημάτων στο κίνημα της Βοσνίας μπορεί να μας βοηθήσει να ξεκαθαρίσουμε κάποια σημεία σχετικά με το ζήτημα των αιτημάτων, και να αμφισβητήσουμε κάποιες απλουστευτικές ερμηνείες σε σχέση με την υποτιθέμενη απουσία τους.

Ας ξεκινήσουμε εξετάζοντας την ιδέα των αιτημάτων *per se* και την ιδέα του αγώνα που δεν έχει αιτήματα. Όλοι οι αγώνες, εκτός από την επαναστατική εξέγερση, πρέπει αναγκαία να έχουν κάποιο συγκεκριμένο διακύβευμα εντός της συνεχούς σχέσης με κάποιο άλλο κοινωνικό υποκείμενο – έναν συγκεκριμένο εργοδότη, το κράτος, την αστυνομία. Και φαίνεται λογικό να θεωρούμε ότι αυτό το διακύβευμα αντιστοιχεί σε «αιτήματα», τα οποία τουλάχιστον υπονοούνται από το ίδιο το γεγονός ότι συμβαίνει ο αγώνας. Υπό αυτή την έννοια, ένας καθημερινός αγώνας χωρίς αιτήματα είναι αδιανόητος. Μπορεί να θεωρούμε ότι στην ολοκληρωτική εξέγερση απουσιάζουν αυτού του είδους τα αιτήματα. Αυτό όμως οφείλεται στο γεγονός ότι όταν ξεσπάει η εξέγερση ο χρόνος των διαπραγματεύσεων έχει ήδη τελειώσει, και τα υποκείμενα στα οποία μπορεί κάποιος να θέσει αιτήματα δεν αναγνωρίζονται πλέον ως συνομιλητές. Κι όμως, ακόμη και τότε, θα ξαναγίνουν συνομιλητές εάν η εξέγερση υποχωρήσει ή εάν φτάσει σε αδιέξοδο, αντί στην ολοκληρωτική νίκη, και γίνει αναγκαία η «συνθηκολόγηση». Με άλλα λόγια, εφόσον ένα άλλο κοινωνικό υποκείμενο αναγνωρίζεται ως ο διαρκής πόλος σε μια σχέση αγώνα, υπάρχουν πάντα αιτήματα εγγενή στην εκάστοτε κατάσταση. Συνεπώς, ο αγώνας που δεν έχει πραγματικά «κανένα αίτημα» μπορεί μόνο να είναι

---

²⁶ Για έναν κατάλογο με τα κύρια αιτήματα που διατυπώθηκαν στις διάφορες συνελεύσεις, βλέπε *The Demands of the People of Bosnia-Herzegovina* στην ιστοσελίδα jasminmujanovic.com. Σύμφωνα με την Valentina Pellizzer, μια ακτιβίστρια που συμμετείχε στις συνελεύσεις στο Σαράγεβο, οι διοργανωτές των συνελεύσεων μόνο σε αυτή την πόλη δέχτηκαν 2200 αιτήματα. Βλέπε *The politics of division and sabotage* στην ιστοσελίδα *Bosnia-Herzegovina Protest Files*.

είτε ένας αγώνας με απολύτως επαναστατικό στόχο, καθώς και με μια συγκεκριμένη, πρακτική αντίληψη ότι αυτός ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί, ή, ίσως, ένας αγώνας εντελώς μηδενιστικός ή αυτοκτονικός.²⁷ Οτιδήποτε πέρα από αυτό είναι, σε τελική ανάλυση, «αγώνας με αιτήματα», ανεξάρτητα εάν τα αιτήματα καταγράφονται επισήμως και παραδίδονται στον αντίπαλο, γράφονται σε ένα πανό, φωνάζονται σε κάποιο σύνθημα ή απλώς υπονοούνται σε αυτό που είναι ο αγώνας.²⁸

Οι πιο απλές εκτιμήσεις σχετικά με την απουσία αιτημάτων στα πρόσφατα κινήματα μπορούν να διαβαστούν ως μια ένδειξη ριζοσπαστικότητας στο εδώ και τώρα, ως μια έκφραση μέγιστης επαναστατικής φιλοδοξίας. Τέτοιου είδους τάσεις προς την απουσία αιτημάτων θα αποδειχθούν αναπόφευκτα «πρώιμες» σε κάθε άλλο πλαίσιο πέρα της ολοκληρωτικής επανάστασης, στην οποία γίνεται πραγματικά εφικτό το να υπερβούμε τη διατύπωση αιτημάτων και να ξεκινήσουμε να δημιουργούμε άμεσα μια νέα κατάσταση. Από τη μια πλευρά, έχουμε εδώ την περίπτωση του σπασμένου ρολογιού των αναρχικών που καταφέρνει να δείχνει τη σωστή ώρα δύο φορές την ημέρα. Από την άλλη, δεν θα πρέπει να τρέχουμε να ανακοινώνουμε καθ' έξιν το «πρώιμο» των συνθηκών, διότι οι σύμβουλοι της μετριοπάθειας μέσα στον αγώνα ξέρουν πάντα τι ώρα είναι –πολύ νωρίς!– αλλά όταν έρθει τελικά η στιγμή θα σταματήσουν όλα τα ρολόγια. Αυτές οι εκτιμήσεις δεν είναι πάντα συνολικά άτοπες, ακόμα κι από την πλευρά της επανάστασης: σε συγκεκριμένες συνθήκες μπορούν να κερδίσουν μια συγκεκριμένη απήχηση. Για παράδειγμα, όπου φαίνονται μπλοκαρισμένοι όλοι οι δρόμοι για μια συμβατική, τελετουργική διατύπωση αιτημάτων, η άρνηση των μάταιων διαπραγματεύσεων και

---

²⁷ Είναι λογικό να αμφιβάλουμε ότι οι αγώνες είναι ποτέ τόσο ξεκάθαρα μηδενιστικοί. Ακόμα και οι αγώνες που έχουν χαρακτηριστεί ως «αυτοκτονικοί» στη «θεωρία της κομμουνιστικοποίησης» (βλέπε Jeanne Neton & Peter Åström, *Πώς μπορεί κανείς ακόμα να θέτει αιτήματα όταν κανένα αίτημα δεν μπορεί να ικανοποιηθεί (How one can still put forward demands when no demands can be satisfied)*, SIC 1, Νοέμβριος 2011, και μεταξύ άλλων Théorie Communiste, *Η αυτοοργάνωση είναι η πρώτη πράξη της επανάστασης, στη συνέχεια γίνεται εμπόδιο που η επανάσταση πρέπει να ξεπεράσει (Self-organisation is the first act of the revolution; it then becomes an obstacle which the revolution has to overcome)*, 2015) δεν μπορούν να γίνουν κατανοητοί ως αγώνες χωρίς κανένα αίτημα. Είναι καλύτερο να περιγραφούν ως απεγνωσμένες μορφές «αγώνα με αιτήματα», όπου οι πιθανότητες είναι τόσο απελπιστικές που λαμβάνονται απεγνωσμένα μέτρα σε μια προσπάθεια να διασφαλιστούν οι πιο ελάχιστες νίκες. Ακόμα και τα πιο αρνητικά παραδείγματα τέτοιων αγώνων δεν μπορεί κανείς να τα δει απλώς ως «παράλογα» αλλά ως αγώνες που συνδέονται γενικά με στρατηγικές διαπραγμάτευσης. Σε όλους αυτούς τους αγώνες, είναι σαφές ότι υπάρχουν πάντα συγκεκριμένα διακυβεύματα και, κατά συνέπεια, αιτήματα – όσο λανθάνοντα ή υπόρρητα κι αν είναι.

²⁸ Βλέπε Zashia Bouzarri, *Εμπρησμοί με αιτήματα – για τις ταραχές στη Σουηδία (Arson with Demands – on the Swedish Riots)*, στο SIC 3 (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα sic.journal.org), για μια ανάλυση, από αυτή τη σκοπιά, των ταραχών στη Σουηδία το 2013. Ένα αξιοπρόσεχτο παράδειγμα κατά τη διάρκεια αυτών των ταραχών –που εν μέρει είχαν ξεσπάσει εξαιτίας μιας δραστηκής αύξησης των ενοικίων στη γειτονιά– ήταν τα «γκράφτι με αιτήματα» όπως: «μείωση των ενοικίων 50%». Βλέπε επίσης *Μαζί με τον βασιλικό ποτίζεται και η γλάστρα (A Rising Tide Lifts All Boats)*, Endnotes 3, σχετικά με τις ταραχές στην Αγγλία το 2011: «Όσοι, για πολιτικούς λόγους, θέλουν να θεωρούν ότι “Οι Ταραχές” δεν είχαν απολύτως κανένα “αίτημα”, ότι ήταν απλώς ένα ζήτημα της “αρνητικής γλώσσας του βανδαλισμού” κ.λπ., θα πρέπει τουλάχιστον να δώσουν μια εξήγηση για το πώς θα ξεχώριζαν αυτά τα γεγονότα, στα οποία τα αιτήματα ήταν ξεκάθαρα παρόντα –σε πανό, σε συνθήματα, σε προσπάθειες διαπραγμάτευσης με τους μπάτσους–, από το κύμα ταραχών στο οποίο διατυπώθηκαν, και το οποίο δεν θα συνέβαινε εάν αυτά δεν υπήρχαν».

η απόφαση της συνέχισης του αγώνα, έξω από τα συνηθισμένα διαμορφωμένα μονοπάτια, μπορεί να είναι ένας τρόπος να παραχθεί μια νέα κατάσταση στην οποία να αναδυθούν διαφορετικές δυνατότητες. Αυτές οι δυνατότητες μπορεί σε γενικές γραμμές να συνεπάγονται νέες πιθανότητες διατύπωσης αιτημάτων, παρόλο που, πολύ σπάνια, θα μπορούσαν να συνεπάγονται και μια πιθανότητα υπέρβασης των αιτημάτων προς μια ολοκληρωτική εξέγερση. Υπό αυτές τις συνθήκες, ενώ θα υπάρχουν βαθύτερα, λανθάνοντα διακυβεύματα, η άρνηση να γίνουν ρητά ως επίσημα αιτήματα για το τραπέζι των διαπραγματεύσεων μπορεί να θεωρηθεί λογική τακτική προκειμένου να ανοίξει χώρος για τη συνέχιση του αγώνα. Μπορούμε λοιπόν να πούμε, ότι η θεώρηση της πιο αφηρημένα ριζοσπαστικής θέσης του υποκειμένου μπορεί να είναι εδώ ένας λογικός υποθετικός προσανατολισμός για την παραγωγή μιας νέας κατάστασης, ακόμα κι αν αυτή δεν ανταποκρίνεται στην ολοκληρωτική επανάσταση, υπό τους όρους της οποίας δομείται η θέση του υποκειμένου.

Τι συμβαίνει εάν συγκεντρώσουμε εκ νέου κάποιες από τις διαμεσολαβήσεις και επιστρέψουμε σε ένα πιο έντονα κοινωνικο-ιστορικό επίπεδο; Είναι σαφές ότι πολλά πρόσφατα κινήματα αντιμετώπισαν *προβλήματα* όσον αφορά τη διατύπωση αιτημάτων. Είτε δεν κατάφεραν να ξυπνήσουν την πίστη για τα υποτιθέμενα αιτήματά τους, απέναντι στη συνειδητοποίηση ότι δεν έχει απολύτως κανένα νόημα ούτε καν να υποκρίνεται κανείς ότι αυτά τα πράγματα εξακολουθούν να αποτελούν αντικείμενα διαπραγμάτευσης· είτε ξόδεψαν εβδομάδες και μήνες σε ατελείωτες συζητήσεις, προσπαθώντας να ανακαλύψουν ποια είναι τα πραγματικά τους αιτήματα· είτε ασπάστηκαν μια συνθήκη απουσίας αιτημάτων ως *de facto* παραδοχή της απόγνωσης· είτε παρήγαγαν μια τόσο χνώδη μάζα αιτημάτων που το «νόημα» του ίδιου του κινήματος έχασε τη σαφήνειά του. Αυτές οι πραγματικές εμπειρίες δυσκολιών σε σχέση με τη διατύπωση αιτημάτων μπορεί να δώσουν μια εξήγηση για την απήχηση που έχουν οι αφηρημένες εκτιμήσεις περί απουσίας αιτημάτων σε αυτά τα κινήματα. Τα συνθήματα που προσδιόρισαν τις εξαιρετικά επικοινωνιακές καταλήψεις του Occupy είχαν σφυρηλατηθεί στην πολύ πιο εξεγερσιακή στάση του φοιτητικού κινήματος που προηγήθηκε. Αυτός όμως ο αφηρημένος χαρακτήρας της συγκεκριμένης στάσης λειτούργησε διαφορετικά στο Occupy. Μετασχηματίστηκε σε έναν θετικό χώρο στον οποίο συζητιόταν ατέρμονα το πρόβλημα των αιτημάτων.

Ας τολμήσουμε να κάνουμε μια υπόθεση: ότι το πρόβλημα των αιτημάτων ταυτίζεται με το πρόβλημα της σύνθεσης. Για κάθε μοναδικό, σταθερό κοινωνικό δρων πρόσωπο μέσα στον αγώνα, τα βασικά αιτήματα του αγώνα είναι προφανή και προκύπτουν από το ποιο είναι το δρων πρόσωπο του αγώνα και από την αιτία που οδήγησε το δρων πρόσωπο να οργανώσει τον αγώνα. Όπου όμως ο αγώνας εκδηλώνει μια πολλαπλότητα κοινωνικών δρώντων προσώπων που δεν διαμορφώνουν μια ενιαία σύνθεση, όπου εκφράζει δηλαδή ένα πρόβλημα σύνθεσης ενός ενιαίου υποκειμένου αγώνα, με τον ίδιο τρόπο εκφράζει και ένα πρόβλημα διατύπωσης αιτημάτων.²⁹ Σε μια τέτοια κατάσταση δεν μπορούμε να

---

²⁹ Βλέπε το κείμενο *Μια ιστορία διαχωρισμού (A History of Separation)*, στο τεύχος 4 του Endnotes, για μια σχετική εξέταση στο πλαίσιο του εργατικού κινήματος. [Το κείμενο υπάρχει σε ελληνική

ισχυριστούμε ότι απουσιάζουν τα αιτήματα, διότι στην πραγματικότητα υπάρχει ένα πλήθος αιτημάτων, αλλά ότι δεν έχουν συντεθεί σε ένα γενικό επίπεδο, ως ενοποιημένα αιτήματα ολόκληρου του κινήματος. Έτσι, υπό μία έννοια, η απουσία τους σχετίζεται άμεσα με την πολλαπλότητά τους. Αυτό που θα έπρεπε ίσως να γίνει σε σχέση με την ανάλυση του ζητήματος των αιτημάτων σε ένα συγκεκριμένο κίνημα, αντί να θέτουμε απλώς το ερώτημα της παρουσίας ή της απουσίας τους, είναι να αναρωτηθούμε τι δηλώνει η *συναχή* και το περιεχόμενο των αιτημάτων για τη σύνθεση του κινήματος. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα αιτήματα συνιστούν έναν άμεσο δείκτη της σύνθεσης και της υφής ενός κινήματος.

Τόσο η απουσία αιτημάτων όσο και η πολλαπλότητά τους αντιπροσωπεύουν την προσπάθεια να ξεπεραστεί προσωρινά ο κατακερματισμός της τάξης, να βρεθεί ένας κοινός τρόπος αγώνα παρά τα αποκλίνοντα διακυβεύματα των διαφορετικών κομματιών της τάξης. Στη Βοσνία υπήρχε ο κίνδυνος οι εργαζόμενοι, οι φοιτητές, οι συνταξιούχοι να έχουν ασυμβίβαστα διαφορετικούς στόχους μέσα στον αγώνα, και αντί να προσπαθήσουν να συγκεντρωθούν όλοι γύρω από ένα κεντρικό αίτημα – κάτι που θα ήταν ανέφικτο– στις συνελεύσεις μπορούσαν όλοι να προσθέσουν τα δικά τους αιτήματα σε έναν ατελείωτο κατάλογο. Αυτός ο φρενήρης πολλαπλασιασμός ήταν μια απόπειρα να μην μείνει κανένας απ' έξω, να διασφαλιστεί ότι ήταν ένα κίνημα όλων των πολιτών της Βοσνίας, μια προσπάθεια να επιτευχθεί η ενότητα μέσω της πολλαπλότητας.

Παρέμεινε όμως μια αδύναμη ενότητα, και καθώς το κίνημα υποχωρούσε άρχισαν να ξεσπούν συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών κομματιών μέσα στις συνελεύσεις. Ξέσπασαν ακόμα και εντός των ίδιων των διαφορετικών ομάδων, ανάλογα με τη συγκεκριμένη κατάσταση του καθένα. Για παράδειγμα, μεταξύ των εργατών των ιδιωτικοποιημένων εργοστασίων: υπήρξαν συγκρούσεις ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους εργάτες –που εστίαζαν στο να πάρουν τις συντάξεις τους και τους μισθούς που τους χρωστούσαν– και στους νεότερους που έδιναν προτεραιότητα στην επανεκκίνηση της παραγωγής.

Υποχώρηση

Η σταδιακή υποχώρηση του κινήματος τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 2014 συνιστά, δυστυχώς, μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης για το πώς ένα κίνημα τελειώνει. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μπορεί να αποδοθεί σε κάποιον εξωτερικό παράγοντα, όπως η άμεση καταστολή από την αστυνομία, και είναι σαφές ότι το τέλος ήρθε από τα όρια του ίδιου του κινήματος.³⁰ Πολλοί

μετάφραση στη διεύθυνση:

http://inmediasres.espivblogs.net/files/2016/06/a_history_of_separation_preface.pdf

³⁰ Οφείλουμε ωστόσο να αναφέρουμε έναν καταστροφικό εξωτερικό παράγοντα: τις πλημμύρες που χτύπησαν τη χώρα τον Μάρτιο του 2014 και προκάλεσαν απίστευτες ζημιές. Αυτό ήταν πράγματι το τελευταίο χτύπημα που δέχτηκε το κίνημα. Δεν εξηγεί όμως γιατί το κίνημα άρχισε να υποχωρεί από τον Μάρτιο. Έχει αναφερθεί πάντως ότι δύο από τις κύριες οργανωμένες ομάδες που συμμετείχαν σε αυτό, οι διοργανωτές των συνελεύσεων και οι οπαδοί ποδοσφαιρικών ομάδων, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της βοήθειας κατά τη διάρκεια των πλημμύρων, τη στιγμή που η κυβέρνηση επιδείκνυε ακόμα μια φορά την απόλυτη ανικανότητά της. Βλέπε Aleksandar Hemon, *Beyond the Hopelessness of Survival*, στο *Ubriable Bosnia and Herzegovina*.

συμμετέχοντες βρίσκονται σε μια φάση αναστοχασμού σε σχέση με αυτό: για πολλούς από αυτούς εκείνες οι ημέρες του Φεβρουαρίου ήταν οι καλύτερες ημέρες της ζωής τους, και εξακολουθούν να προσπαθούν να καταλάβουν το πώς και το γιατί το κίνημα έσβησε με αυτό τον τρόπο.³¹

Πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι σταμάτησαν σταδιακά να πηγαίνουν στις συνελεύσεις. Οι περισσότεροι συμφωνούν πως μόλις εξαφανίστηκαν οι διαδηλώσεις, οι συνελεύσεις δεν είχαν πλέον μοχλό πίεσης, δεν είχαν τον τρόπο να πιέσουν τους θεσμικούς φορείς, οι οποίοι γρήγορα σταμάτησαν να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τα αιτήματα. Άρχισαν να εμφανίζονται στις συνελεύσεις διάφοροι πολιτικοί για να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα και άρχισαν να αποκαλύπτονται κάποια «καπελώματα», διαρρηγνύοντας την εμπιστοσύνη που έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο στο να έρθουν κοντά οι άνθρωποι. Καθώς οι άνθρωποι συνέχιζαν τη ζωή τους, βίωναν συνεχώς πιέσεις – απειλές ότι δεν θα έβρισκαν δουλειά λόγω της συμμετοχής τους στο κίνημα, παρενοχλήσεις στους δρόμους από την αστυνομία κ.λπ. Καθώς η ενέργεια του κινήματος άρχισε να εξαντλείται, η αδύναμη ενότητα που είχε προκύψει από τον αγώνα άρχισε να θρυμματίζεται. Ξέσπασαν συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών ομάδων: οι εργάτες κατηγορούνταν για κορπορατισμό, ότι ενδιαφέρονταν μόνο για τον δικό τους αγώνα· αναπτύχθηκαν ρήγματα ανάμεσα σε αυτούς που είχαν δουλειά και στους ανέργους, ανάμεσα στους νέους και στους ηλικιωμένους, ανάμεσα σε ανθρώπους με διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης.

Τι ήταν όμως αυτό που περίμεναν οι συμμετέχοντες από τις συνελεύσεις; Μετά την πρώτη φάση της κάθαρσης, φαίνεται ότι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη συνέλευση ως μια νέα μορφή θεσμικού οργάνου. Και πράγματι οι συνελεύσεις προσπάθησαν να μιμηθούν το κράτος: δημιουργήθηκαν διάφορες ομάδες εργασίας που τα ονόματά τους παρέπεμπαν στα διάφορα υπουργεία: μια ομάδα εργασίας για την οικονομία, μια άλλη για τον πολιτισμό και τον αθλητισμό, μια για τις εσωτερικές υποθέσεις. Πολύ γρήγορα, οι συνελεύσεις συμφώνησαν στη σύναψη σχέσεων με πρώην πολιτικούς και υποψήφιους των επόμενων εκλογών.³² Οι συνελεύσεις ξεκίνησαν έναν διάλογο με τους πολιτικούς που αρχικά απέρριπταν. Σε κάποιο σημείο, φαινόταν σαν να επιδίωκαν να γίνουν ένα μόνιμο θεσμικό όργανο που θα έπαιζε τον ενδιάμεσο ρόλο μεταξύ του πληθυσμού και της κυβέρνησης, συγκεντρώνοντας αιτήματα και ασκώντας πίεσης –και θα μπορούσε κάποιος να πει– διατηρώντας ταυτόχρονα ένα επίπεδο κοινωνικής ειρήνης. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να μην πέσουμε στην παγίδα κατηγορώντας τις συνελεύσεις ότι ήταν υπεύθυνες για το τέλος του κινήματος. Στο Σαράγεβο, για παράδειγμα, η πρώτη συνέλευση διοργανώθηκε όταν οι άνθρωποι είχαν ήδη αρχίσει να εγκαταλείπουν τις διαδηλώσεις στους δρόμους.³³ Μπορεί κάποιοι διοργανωτές συνελεύσεων να

---

³¹ Κάποιοι συμμετέχοντες στην Τούζλα έχουν περιγράψει αυτή τη διαδικασία ως μια διαδικασία πένθους.

³² Για παράδειγμα, στις 15 Μαρτίου, ένας υποψήφιος για τη θέση του διευθυντικού στελέχους στην κυβέρνηση του καντονιού της Τούζλα ήρθε στη συνέλευση για να παρουσιάσει το πρόγραμμά του για τις τοπικές εκλογές του Οκτωβρίου του 2014.

³³ Σε αντίθεση με τους σχετικά μεγάλους αριθμούς διαδηλωτών τις πρώτες ημέρες του κινήματος, μόνο 300/400 άνθρωποι συμμετείχαν στις διαδηλώσεις στο Σαράγεβο στις 10 και 11 Φεβρουαρίου,

χάρηκαν που ανακάλυψαν ότι η οργανωτική τους μορφή έδειχνε ικανή να εκτρέψει τους ανθρώπους από τις πιο βίαιες μορφές διαμαρτυρίας³⁴, ωστόσο πολλοί άλλοι είχαν συνειδητοποιήσει ότι χωρίς τις διαδηλώσεις, οι συνελεύσεις θα έχαναν τόσο τη νομιμοποίησή τους όσο και τον κύριο μοχλό για να ασκούν πίεση.³⁵

Ενώ κάποιοι ακτιβιστές στη Βοσνία κατηγορούσαν τους διοργανωτές των συνελεύσεων ότι είναι υπεύθυνοι για τη θεσμοποίηση του κινήματος, οι τελευταίοι κατηγορούσαν συνήθως τους συμμετέχοντες για παθητικότητα, για το ότι περίμεναν από τους άλλους να τους πουν τι να κάνουν. Στην πρώτη απόπειρα θεωρητικοποίησης αυτής της οργανωτικής μορφής στο φοιτητικό κίνημα στην Κροατία με τη δημοσίευση του *Occupation Cookbook*,³⁶ αναφέρεται ότι οι συνελεύσεις θα πρέπει να επεκταθούν, να πολλαπλασιαστούν σε διάφορες σφαίρες της κοινωνίας: στα πανεπιστήμια, στους χώρους εργασίας κ.λπ. Παρόλο που αυτό αναφερόταν κατά καιρούς, δεν έγινε ποτέ πραγματικότητα. Ομοίως και αρκετά παραδόξως, παρόλο που η ιδέα των συνελεύσεων είχε επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από το *Occupation Cookbook*, ένα πράγμα που δεν τέθηκε ποτέ κατά τη διάρκεια του κινήματος στη Βοσνία ήταν η ιδέα της ίδιας της κατάληψης. Κι εδώ είναι που σταματούν οι ομοιότητες με τα κινήματα Occupy.

Ως αποτέλεσμα αυτής της απουσίας, δεν υπήρξε καμία προσπάθεια αναδιοργάνωσης της κοινωνικής ζωής σε άλλη βάση, πέρα από το επίπεδο της εκπροσώπησης. Στις περισσότερες περιπτώσεις στα κινήματα των πλατειών, οι άνθρωποι δεν συναντιούνταν μόνο στις συνελεύσεις και στις διαδηλώσεις αλλά μοιράζονταν μεγάλες περιόδους της καθημερινής τους ζωής. Σε κάποιες περιπτώσεις, οργάνωσαν εναλλακτικές μορφές αναπαραγωγής χωρίς τη χρήση χρήματος. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της δραστηριότητας είναι το κίνημα του πάρκου Γκεζί [στην Τουρκία], όπου οι συμμετέχοντες είχαν διοργανώσει την παροχή δωρεάν φαγητού, δωρεάν πρόσβασης σε υγειονομική περίθαλψη, δωρεάν κουρείο, βιβλιοθήκη, ακόμα και διανομή τσιγάρων. Όχι βέβαια ότι αυτές οι σαφώς εναλλακτικές στιγμές δεν είχαν σοβαρά όρια: η ζώνη όπου δεν χρησιμοποιούσαν χρήμα μπορούσε να υπάρξει μόνο επειδή η χρηματική ανταλλαγή συνέχιζε να υπάρχει μερικά μέτρα μακριά από την πλατεία, και όσοι εργάζονταν συνέχισαν να πηγαίνουν στη δουλειά και να επιστρέφουν στην πλατεία όταν σχόλαγαν. Παρόλα αυτά, υπήρχε η ιδέα ότι οι διαδηλωτές δεν μπορούσαν απλώς

πριν την πρώτη συνέλευση που διοργανώθηκε εκεί στις 12 Φεβρουαρίου και στην οποία συμμετείχαν περίπου 1000 άνθρωποι.

³⁴ Βλέπε τη συνέντευξη μιας διοργανώτριας συνελεύσεων στο Σαράγεβο, της Šejla Šehabović, στο βοσνιακό τηλεοπτικό κανάλι Face TV στις 14 Φεβρουαρίου (είναι διαθέσιμο με αγγλικούς υπότιτλους στο bhprotestfiles.wordpress.com).

³⁵ Αυτό δεν σημαίνει ότι οι διοργανωτές δεν φέρουν καμία ευθύνη για την επιμονή τους να πραγματοποιούνται οι συνελεύσεις σε επίσημα κτίρια και όχι στους δρόμους. Όπως γίναμε μάρτυρες στην πρώτη συνέλευση που έγινε στο Σαράγεβο – η οποία δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί επειδή ο χώρος που είχε επιλεγεί ήταν πολύ μικρός – πολλοί κατέκριναν ρητώς τη στρατηγική των διοργανωτών να περιμένουν τις αρχές για να τους παρέχουν έναν μεγαλύτερο χώρο, και απαιτούσαν να γίνουν οι συνελεύσεις σε ανοιχτό χώρο. Οι διοργανωτές επέμεναν συνεχώς ότι οι συνελεύσεις είναι σοβαρό ζήτημα, που απαιτεί τον κατάλληλο ηχητικό εξοπλισμό, και επομένως δεν μπορούν να οργανώνονται αυθόρμητα.

³⁶ (σ.τ.μ.) Το βιβλίο υπάρχει στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.minorcompositions.info/wp-content/uploads/2011/03/occupationcookbook-web.pdf>

να απευθύνονται σε κάποιο θεσμικό όργανο για να λύσει τα προβλήματά τους και ότι θα έπρεπε να γίνουν κάποιες προσπάθειες αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων εντός του ίδιου του αγώνα.

Αυτό έχει πολύ συγκεκριμένες συνέπειες όσον αφορά την αμφισβήτηση των έμφυλων σχέσεων. Όταν οι διαδηλωτές καταλαμβάνουν μια πλατεία για πολλές ημέρες, ζώντας μαζί σε σκηνές, οργανώνοντας το μαγείρεμα, τη φροντίδα των παιδιών κ.ο.κ, δεν γίνεται να μην έρθουν αντιμέτωποι με το ζήτημα του διαχωρισμού μεταξύ των διαφορετικών σφαιρών της κοινωνικής ζωής και, μαζί με αυτό, με το ζήτημα του φύλου.³⁷ Αυτό μπορεί να συμβεί με συγκρουσιακό και βίαιο τρόπο, όπως αποδεικνύεται από τις πολλές επιθέσεις εναντίον γυναικών στην πλατεία Ταχρίρ, για παράδειγμα. Οι άμισθες αναπαραγωγικές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα μεταξύ των συνελεύσεων και των συγκρούσεων στον δρόμο, και το ζήτημα του καταμερισμού τους δεν μπορεί να παραμείνει κρυμμένο: οι καταλήψεις πρέπει να καταστήσουν αντικείμενο της δραστηριότητάς τους την ίδια τους την αναπαραγωγή· η ίδια η αναπαραγωγή γίνεται πολιτικό ζήτημα.³⁸ Δεδομένης της απουσίας των καταλήψεων, στο κίνημα στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη η πρόκληση για τις γυναίκες ήταν το να συμμετέχουν επί ίσοις όροις –κάτι που πράγματι έκαναν, ενδεχομένως και πιο ενεργά από τους άντρες– στις συνελεύσεις, στις συγκρούσεις και στις διαδηλώσεις, έχοντας παράλληλα να φροντίσουν τις αναπαραγωγικές δραστηριότητες. Πάλεψαν για να ακουστούν στις συνελεύσεις, για να εκπροσωπούνται εξίσου μεταξύ των αντιπροσώπων, αλλά, αφού δεν υπήρχαν καταλήψεις, το ζήτημα της διαχείρισης των αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων κατά τη διάρκεια του κινήματος παρέμεινε ιδιωτική τους υπόθεση.

Πράγματι, εάν το κίνημα στη Βοσνία αναζητούσε μια εναλλακτική, αυτή ήταν μόνο στο επίπεδο της λήψης αποφάσεων: το κίνημα ζητούσε πιο δημοκρατικά θεσμικά όργανα, λιγότερη διαφθορά, αντικατάσταση της κυβέρνησης των απατεώνων από μια κυβέρνηση τεχνοκρατών. Αυτή η πλευρά, που ήταν παρούσα στα κινήματα των πλατειών, εδώ βρισκόταν στο επίκεντρο. Πράγματι, οι άνθρωποι φαίνεται ότι επιθυμούσαν περισσότερο ένα κράτος που λειτουργεί σωστά παρά την άμεση δημοκρατία.³⁹ Οι περισσότεροι συμμετέχοντες δήλωναν ότι ήθελαν απλώς να λειτουργούν οι υποδομές και τα θεσμικά όργανα· ότι είχαν μπουχτίσει με την παρεμπόδιση των διοικητικών διαδικασιών, με την αναξιοπιστία των δημόσιων συγκοινωνιών, με το γεγονός ότι το κράτος δεν παρείχε την παραμικρή βοήθεια όταν η χώρα καταστρεφόταν από τις πλημμύρες. Οι περισσότεροι άνθρωποι δεν είχαν πρόβλημα με το κράτος, απλώς ήθελαν ένα κράτος μη διεφθαρμένο, αποτελεσματικό και ικανό να προσφέρει ένα βασικό επίπεδο πρόνοιας. Υπό αυτή

---

³⁷ Για τη σχέση μεταξύ φύλου και αναπαραγωγής των κοινωνικών σφαιρών εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, βλέπε *Η λογική του φύλου (The Logic of Gender)*, στο Endnotes 3.

³⁸ Σε σχέση με αυτό το ζήτημα, βλέπε Rust Bunnie & Co., *Under the riot gear*, στο SIC 2, Ιανουάριος 2014.

³⁹ Τα δύο πρώτα αιτήματα της συνέλευσης στην Τούζλα είναι αποκαλυπτικά όσον αφορά αυτό το ζήτημα: ενώ το πρώτο καλούσε για «διατήρηση της δημόσιας τάξης και ειρήνης σε συνεργασία με τους πολίτες, την αστυνομία και την πολιτική προστασία, προκειμένου να αποτραπεί η ποινικοποίηση, η πολιτικοποίηση και οποιαδήποτε χειραγώγηση των κινητοποιήσεων», το δεύτερο ζητούσε «τη δημιουργία μιας τεχνοκρατικής κυβέρνησης, αποτελούμενη από μη πολιτικούς, ασυμβίβαστους τεχνοκράτες».

την έννοια, όπως και σε άλλες χώρες που ξέσπασαν εξεγέρσεις τα τελευταία χρόνια, οι διαδηλωτές εξέφρασαν μια νοσταλγία για την προηγούμενη τάξη πραγμάτων, για κάποια μορφή κοινωνικού κράτους – μπορούσε κανείς να διακρίνει ακόμα και μια νοσταλγία για τη Γιουγκοσλαβία, ειδικά μεταξύ των πιο ηλικιωμένων.⁴⁰

Ο αντι-εθνικισμός ως αίτημα για ένα λειτουργικό κράτος

Αυτό συνοδευόταν με μια απόρριψη των εθνοτικών διαιρέσεων που ευθύνονταν για τον κατακερματισμό των θεσμικών οργάνων. Αν οι εθνικιστικές συγκρούσεις εμφανίζονται εδώ ως το κύριο εμπόδιο για τη δημιουργία ενός κατάλληλου κράτους, ο αντι-εθνικισμός, που ήταν μία από τις βασικές θετικές πλευρές του συγκεκριμένου κινήματος, δεν μπορεί να διαχωριστεί από την επιθυμία για ένα λειτουργικό κράτος, για μια «ενωμένη Βοσνία-Ερζεγοβίνη» που θα ένωνε όλες τις εθνοτικές ομάδες.⁴¹ Είναι μάλλον εντυπωσιακό το γεγονός ότι, σε μια εποχή όπου κάποιες μακροχρόνιες κρατικές δομές στην Ευρώπη –η Μεγάλη Βρετανία και η Ισπανία– κινδυνεύουν εκ νέου να ξηλωθούν υπό την πίεση εθνικιστικών δυνάμεων που εκφράζονται εν μέρει και από κοινωνικά κινήματα, σε μια ταραγμένη περιοχή που δύο αιώνες πριν μας έδωσε τη λέξη «βαλκανοποίηση», ο εθνικισμός θα αντιμετωπιζόταν ως πολιτικό πρόβλημα που θα έπρεπε να το λύσουν τα κινήματα στο όνομα ενός λειτουργικού κράτους. Δεδομένου ότι η κοινή πολιτική προβληματική σε πολλά πρόσφατα κινήματα παράχθηκε από την αποδυνάμωση των τοπικών και εθνικών διαμεσολαβήσεων στο τεράστιο πεδίο της παγκόσμιας κίνησης του κεφαλαίου (και της διαπλοκής αυτών των διαμεσολαβήσεων με την περιφερειακή και παγκόσμια διαχείριση του κεφαλαίου), η περίπτωση της Βοσνίας προβάλλει ως ιδιαιτέρως ξεχωριστή. Σε αυτή την περιοχή, για την οποία το παγκόσμιο κεφάλαιο δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον, δεν υπάρχει ένα κανονικό λειτουργικό κράτος για να το υπερασπιστεί κανείς. Το να ζει κανείς σε ένα λειτουργικό κράτος παρουσιάζεται ως προνόμιο για το οποίο πρέπει κανείς να αγωνιστεί, όπως και το να υφίσταται κανονική εκμετάλλευση από το κεφάλαιο.

Σε ένα άλλο πλαίσιο, οι τάσεις αυτές θα μπορούσαν να πάρουν τη μορφή ενός κινήματος με σαφή στόχο τη δημιουργία ή την υπεράσπιση ενός έθνους κράτους, πυροδοτώντας έναν νέο εθνικισμό. Είναι αλήθεια ότι στις διαδηλώσεις μπορούσε κανείς να δει εδώ κι εκεί μερικές σημαίες της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, αλλά σε αριθμούς που δεν είναι σε καμία περίπτωση συγκρίσιμοι με τις σημαίες στα κινήματα στην Ελλάδα ή την Αίγυπτο. Αυτό συμβαίνει διότι η ιδιαίτερη κατάσταση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης καθιστά μια τέτοια προοπτική εγγενώς προβληματική. Η επιθυμία για μια ενωμένη Βοσνία συνδέεται με τον βοσνιακό εθνικιστικό λόγο και, κατά συνέπεια, με τον ενδεχόμενο περιορισμό της αυτονομίας της περιφέρειας του Μπρτσκο και της Δημοκρατίας της Σέρπσκα, γεγονός που έρχεται σε άμεση αντίθεση με τις βλέψεις των Βόσνιων Κροατών και Σέρβων εθνικιστών αντίστοιχα,

---

⁴⁰ Σχετικά με αυτό το φαινόμενο, το οποίο δεν έχει «τόσο να κάνει με τον εξωραϊσμό του παρελθόντος αλλά με την επινόησή του», βλέπε Mitja Velikonja, *Mapping Nostalgia for Tito*, στο *Welcome to the Desert of Post-Socialism*.

⁴¹ Στοιχεία αυτής της ρητορικής μπορούν να εντοπιστούν, για παράδειγμα, στην 9^η συνέλευση στην Τούζλα, τα 20 πρώτα λεπτά της οποίας υπάρχουν με αγγλικούς υπότιτλους στην ιστοσελίδα Bosnia-Herzegovina Protest Files.

με τους τελευταίους να ελπίζουν σε μια ενσωμάτωση στη «Μεγάλη Σερβία». Αυτή η προβολή του βοσνιακού εθνικιστικού φαντασιακού είναι από μόνη της η αντίδραση απέναντι στον φόβο για μια διαίρεση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, που θα άφηνε πίσω της μόνο μια μικρή περιοχή για τον βοσνιακό πληθυσμό.

Εάν το κίνημα υπερασπιζόταν τη δημιουργία μιας ενωμένης Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, πιέζοντας, για παράδειγμα, για την κατάργηση της Δημοκρατίας της Σέρπσκα και της περιφέρειας του Μπρτσκο ως εμποδίων για τη δημιουργία ενός λειτουργικού κράτους, θα είχε καταστρέψει κάθε δυνατότητα υποστήριξης από άλλες περιοχές. Πράγματι, κάποιοι Σέρβοι και Κροάτες εθνικιστές επέμεναν να περιγράψουν τις κινητοποιήσεις ως βοσνιακό φαινόμενο – διαδίδοντας ακόμα και φήμες ότι οι διαδηλωτές ήθελαν να επιτεθούν εναντίον των κατοίκων της Δημοκρατίας της Σέρπσκα. Εν μέρει αυτό εξηγεί γιατί δεν έγιναν σχεδόν καθόλου διαδηλώσεις σε αυτές τις περιοχές.⁴² Επομένως, η προώθηση της δημιουργίας ενός ενιαίου έθνους κράτους θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ενότητα που θα απαιτούσε ένα τέτοιο κράτος. Αυτό εξηγεί σε μεγάλο βαθμό γιατί οι εθνικιστικές/πατριωτικές τάσεις απουσίαζαν ως επί το πλείστον από το κίνημα, σε αντίθεση με τα πρόσφατα κινήματα στην Αίγυπτο ή την Ισπανία.

Πέρα όμως από αυτό το επίπεδο, οι διαδηλωτές στη Βοσνία αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως κομμάτι ενός μεγαλύτερου κύματος κινήματων στην περιοχή, χρησιμοποιώντας μορφές και ιδέες που είχαν εφαρμοστεί αρχικά σε γειτονικά κράτη, όπως η Σερβία και η Κροατία.⁴³ Τα συναισθήματα αλληλεγγύης ήταν αμοιβαία: κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων, έγιναν διαδηλώσεις αλληλεγγύης προς το κίνημα στη Βοσνία σε όλες σχεδόν τις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας, όπως στη Μακεδονία, τη Σερβία, την Κροατία και το Μαυροβούνιο. Οι εξεγέρσεις που είχαν ξεσπάσει τα τελευταία χρόνια σε χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας φαίνεται ότι επηρέασαν η μία την άλλη όσον αφορά τους τρόπους δράσης. Πράγματι, πριν από το κίνημα στη Βοσνία, πολλοί είχαν παρατηρήσει ένα κύμα κινητοποιήσεων στην περιοχή που το σύγκριναν με το παγκόσμιο κύμα αγώνων του 2011-13, εγείροντας ακόμα και την προοπτική μιας Βαλκανικής Άνοιξης.⁴⁴ Στην Κροατία, τη Σλοβενία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία, οι σχολιαστές επισήμαιναν την εμφάνιση νέων τρόπων διαμαρτυρίας που είχαν παρόμοιες πλευρές με τα πρόσφατα κινήματα των πλατειών – αν και σε μικρότερη κλίμακα.

---

⁴² Έχει αναφερθεί ότι πραγματοποιήθηκαν κάποιες μικρές συγκεντρώσεις στη Δημοκρατία της Σέρπσκα σε στήριξη των κινητοποιήσεων αλλά καταστάληκαν γρήγορα από την αστυνομία και από τραμπούκους εθνικιστές.

⁴³ Πολλοί διαδηλωτές είχαν αμυδρές γνώσεις για το Occupy ή ακόμα και για την Αραβική Άνοιξη. Γνώριζαν όμως πολλά για άλλες εξεγέρσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία και για τα κινήματα στην Ελλάδα, στην Τουρκία και –πιο μακριά, αλλά στο επίκεντρο πολλών συζητήσεων– στην Ουκρανία.

⁴⁴ Βλέπε Michael G. Kraft, *Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities*, στο *Welcome to the Desert of Post-Socialism*. Αυτή η συλλογή κειμένων δημοσιεύτηκε το 2015 αλλά τα περισσότερα κείμενα που περιέχει έχουν γραφτεί πριν το κίνημα στη Βοσνία. Σε ένα υστερόγραφο, οι Srec'ko Horvat και Igor Štiks θυμούνται πως, μετά την υποβολή του χειρογράφου, η «πιο σημαντική κοινωνική εξέγερση στα μετα-σοσιαλιστικά Βαλκάνια» ξέσπασε στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ως σαφή απόδειξη της επιστροφής των κινήματων διαμαρτυρίας στα Βαλκάνια, που αποτελούσε αντικείμενο του βιβλίου.

Ίσως το πιο προφανές παράδειγμα είναι το κύμα διαμαρτυριών στη Σλοβενία το 2012-13 και το μικρό κίνημα Occury που προηγήθηκε τον Οκτώβριο του 2011. Μετά από μια μεγάλη διαδήλωση ενάντια στη λιτότητα στις 15 Οκτωβρίου, περίπου 30 σκηνές στήθηκαν σε μια πλατεία μπροστά από το χρηματιστήριο της Λιουμπλιάνα, όπου παρέμειναν μέχρι τις αρχές του 2012. Γίνονταν τακτικά συνελεύσεις στις οποίες μαζεύονταν κάποιες φορές 150-200 άνθρωποι. Οι συνελεύσεις παρουσίαζαν ομοιότητες με αυτές στο πάρκο Zuccotti στη Νέα Υόρκη, ακόμα κι αν οι ακτιβιστές έθεσαν στον πυρήνα του κινήματος την αρχή της «δημοκρατίας της άμεσης δράσης εν αντιθέσει με τη λήψη αποφάσεων βάσει της αρχής της συναίνεσης που εφαρμοζόταν στο Occupy Wall Street».⁴⁵ Οι κινητοποιήσεις επανεμφανίστηκαν τον Νοέμβριο του 2012, πρώτα στο Μάριμπορ, τη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη, πριν εξαπλωθούν σε πολλές άλλες, συγκεντρώνοντας δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους. Στρέφονταν κυρίως εναντίον διεφθαρμένων πολιτικών –ο δήμαρχος του Μάριμπορ ήταν έναν τρανταχτό παράδειγμα– και συνέβαλαν στην πτώση αρκετών κυβερνητικών αξιωματούχων.

Πέρα από τη Σλοβενία, ολόκληρη η περιοχή γνώρισε ένα μεγάλο κύμα κοινωνικών κινητοποιήσεων: στη Βουλγαρία το 2012-13⁴⁶, οι άνθρωποι κατέβηκαν στους δρόμους λόγω μιας τεράστιας αύξησης στην τιμή του ηλεκτρικού και εναντίον της διαφθοράς γενικά. Στη Ρουμανία ξεσπούν σποραδικά κινητοποιήσεις από το 2010 και μετά, ως αντίδραση στα μέτρα λιτότητας και στις μεταρρυθμίσεις στο σύστημα υγείας. Διαδηλώσεις έχουν επίσης γίνει στην Κροατία, τη Σερβία, το Μαυροβούνιο, το Κόσοβο, την Αλβανία και, πιο πρόσφατα, στη Μακεδονία. Παρά τις διαφορές τους, αυτά τα κινήματα έχουν επιδείξει παρόμοιες «εναλλακτικές» τάσεις, ιδιαίτερα στον πειραματισμό σε σχέση με τις συλλογικές μορφές λήψης αποφάσεων, έξω από τις παραδοσιακές, ιεραρχικές δομές, επιλέγοντας τις συνελεύσεις ως οργανωτική μορφή και τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.⁴⁷ Συνεπώς, οι μορφές που πήρε το κίνημα του Φεβρουαρίου στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη θα πρέπει να γίνουν κατανοητές στο πλαίσιο αυτού του γενικότερου κύματος.

Στην ευρύτερη περιοχή ξέσπασαν επίσης εργατικοί αγώνες, ειδικά στη Σερβία και την Κροατία, και πολλοί από αυτούς μοιάζουν εξαιρετικά με αυτούς που έγιναν στην Τούζλα. Ο Goran Music' μιλάει για ένα νέο εργατικό κίνημα στη Σερβία και αναλύει τρεις συγκεκριμένους τύπους εργατών στον ιδιωτικό τομέα, που ο καθένας από αυτούς χρησιμοποιεί διαφορετικούς τρόπους διαμαρτυρίας.⁴⁸ Οι πρώτοι εργάζονται σε μεγάλες κερδοφόρες επιχειρήσεις –συνήθως πολυεθνικές– και ενώ υφίστανται έντονη εκμετάλλευση, λαμβάνουν συνήθως τους μισθούς τους εγκαίρως και δεν έχουν τόσο μεγάλο πρόβλημα στο να καλύψουν τις ανάγκες τους. Στον δεύτερο τύπο συγκαταλέγονται όσοι εργάζονται σε μικρές ιδιόκτητες επιχειρήσεις –μαγαζιά, μπαρ, βιοτεχνίες– και υφίστανται τεράστια εκμετάλλευση,

⁴⁵ Βλέπε Maple Razsa και Andrej Kurnik, *The Occupy Movement in Žižek's hometown: Direct democracy and a politics of becoming*, *American Ethnologist* 39(2), σ. 238–58, Μάιος 2012.

⁴⁶ Βλέπε Mariya Ivancheva, *The Bulgarian Wave of Protests, 2012-2013*, *CritCom*, 7 Οκτωβρίου 2013. Είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο.

⁴⁷ Βλέπε Michael G. Kraft, *Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities*, στο *Welcome to the Desert of Post-Socialism*.

⁴⁸ Goran Music', *Serbia's Working Class in Transition 1988–2013* (Rosa Luxemburg Stiftung 2013).

κάνοντας συχνά απλήρωτες υπερωρίες. Είναι πολύ ατομικοποιημένοι και έχουν ελάχιστες δυνατότητες συλλογικού αγώνα. Τέλος, υπάρχουν οι «εργαζόμενοι που έχουν απομείνει σε μεγάλες και μεσαίες επιχειρήσεις στις οποίες δεν γίνονται επενδύσεις». Όπως επισημαίνει ο Music': «Αυτοί οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν πολύ συγκεκριμένες προκλήσεις, καθώς η εκμετάλλευση που υφίστανται δεν απορρέει πρωτίστως από τις εντατικές εργασιακές διαδικασίες στον τόπο της επίσημης απασχόλησης». Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτή είναι η κατηγορία των εργαζομένων που βρέθηκαν στο προσκήνιο της αντίστασης από την κρίση του 2008 και μετά, χρησιμοποιώντας μορφές διαμαρτυρίας όπως η απεργία πείνας ή ακόμα και ο αυτο-ακρωτηριασμός για να προωθήσουν τα αιτήματά τους.⁴⁹ Σε ό,τι αφορά αυτό το στρώμα του εργατικού πληθυσμού και των τρόπων αγώνα του, ο Music' θέτει ένα αρκετά πιεστικό ερώτημα: «Μετά από χρόνια κοινωνικής αποσύνθεσης της βιομηχανικής εργατικής τάξης, θα ήταν πιο λογικό να αντιμετωπίζαμε αυτούς τους διαδηλωτές ως εργάτες ή ως ένα ξεπεσμένο στρώμα εξαθλιωμένων πολιτών;». Συνοψίζει ιδιαιτέρως καλά την κατάσταση αυτών των εργατών. Η ομοιότητα με τους εργάτες στην Τούζλα είναι εντυπωσιακή:

Από τη μια πλευρά, η συλλογική μνήμη του σοσιαλισμού εξασφάλιζε ότι οι πρωταγωνιστές εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν τους εαυτούς τους κατά κύριο λόγο ως εργάτες. Η εικόνα του παρελθόντος ως μιας καλύτερης εποχής λειτουργεί ως πηγή αυτοσεβασμού για αυτή την ομάδα εργατών. Παρά το γεγονός ότι παραμένει αδρανές εδώ και χρόνια, το τοπικό εργοστάσιο εξακολουθεί να αποτελεί έναν τόπο ταυτότητας και υπερηφάνειας. Ακόμα και μετά από πολλές ιδιωτικοποιήσεις, οι εργάτες συνέχιζαν να βλέπουν την επιχείρηση ως κάτι που τους ανήκει. Αυτό που προτιμούσαν οι περισσότεροι απεργοί ως τελικό αποτέλεσμα της απεργίας ήταν η επανεκκίνηση της δραστηριότητας του εργοστασίου.

Από την άλλη, οι μέθοδοι αγώνα που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκεια των κινητοποιήσεων δεν είχαν καμία σχέση με τις παραδόσεις του εργατικού κινήματος. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εργάτες καταλάμβαναν τα εργοστάσια μόνο και μόνο για να μετατραπούν οι ίδιοι σε ομήρους. Οι απεργίες πείνας, οι αυτο-ακρωτηριασμοί και οι απειλές για αυτοκτονίες έμοιαζαν περισσότερο με τις τακτικές του αγώνα μέσα στις φυλακές παρά μέσα στα εργοστάσια. Με τις γραμμές συναρμολόγησης να παραμένουν ακίνητες για χρόνια, οι εργάτες έχασαν το πιο ισχυρό όπλο που είχαν κάποτε στα χέρια τους – τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Ακόμα και στις περιπτώσεις που ανακαταλάμβαναν τις αίθουσες του εργοστασίου, κανένας δεν νοιαζόταν. Ούτε το κράτος ούτε οι νέοι ιδιοκτήτες είχαν καμία πρόθεση να χρησιμοποιήσουν τον χώρο για την παραγωγή. Το περιστατικό στο εργοστάσιο στο Γκράντακ, όπου το αφεντικό έκοψε την παροχή νερού ενώ πραγματοποιείτο απεργία πείνας εντός του κτιρίου, είναι ένα καλό παράδειγμα. Οι εργάτες ήταν άνθρωποι περιττοί – ένα βάρος που έχει κληρονομηθεί από την εποχή του σοσιαλισμού, και που πρέπει να πεταχτεί μαζί με τα φθαρμένα μηχανήματα.⁵⁰

⁴⁹ Ο Zoran Bulatovic', εργάτης σε εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στη Ράσκα, έκοψε ένα δάχτυλο από το αριστερό του χέρι σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αναγκαστική ανεργία και έγινε σύμβολο της απόγνωσης αυτού του κομματιού της εργατικής τάξης στη Σερβία.

⁵⁰ Music', *Serbia's Working Class in Transition*, σ. 44-45. Ο Music' δίνει επίσης το παράδειγμα των πρώην εργατών της Zastava Elektro, που μεταξύ του Ιουνίου και του Δεκεμβρίου του 2009

Η ολοένα και πιο απελπιστική κατάσταση των εργαζομένων στην Τούζλα δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στην περιοχή. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι προσπάθησαν να βρουν στήριξη από άλλα κομμάτια του πληθυσμού, ανοίγοντας τον αγώνα τους προς τα έξω, διαδηλώνοντας και μπλοκάροντας δρόμους. Η κατάστασή τους δεν έχει βελτιωθεί μετά από το κίνημα του Φεβρουαρίου.⁵¹ Λίγο μετά τις κινητοποιήσεις, η νέα κυβέρνηση του καντονιού – η επονομαζόμενη «κυβέρνηση τεχνοκρατών»– υποσχέθηκε ότι θα επανεθνικοποιούσε το εργοστάσιο Dita, ένα αίτημα που βρισκόταν στην πρώτη γραμμή του κινήματος. Σύντομα όμως έγινε σαφές ότι αυτό δεν επρόκειτο να γίνει στην πραγματικότητα, αφού θεωρήθηκε παράνομη η επανεθνικοποίηση μιας εταιρείας με τόσο μεγάλα χρέη (περίπου 15 εκατομμύρια ευρώ). Για κάποιο διάστημα, ορισμένοι εργάτες από το εργοστάσιο Dita διατηρούσαν την ελπίδα ότι τα πράγματα μπορεί να άλλαζαν πριν τις γενικές εκλογές του Οκτωβρίου του 2014, γρήγορα όμως οι προσδοκίες τους εξανεμίστηκαν.⁵² Το νέο ανεξάρτητο συνδικάτο, το Solidarnost, αγωνίζεται να κερδίσει νομική αναγνώριση και παρόλο που έχει βοηθήσει στη διοργάνωση μεγάλων διαδηλώσεων, δεν έχει καταφέρει μέχρι τώρα να πετύχει κάποια συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Στις 24 Δεκεμβρίου 2014, εργάτες από την Τούζλα οργάνωσαν μια ιδιαίτερα συμβολική δράση: για να δείξουν ότι δεν έχουν πλέον τίποτα να ελπίζουν στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, αρκετές εκατοντάδες άνθρωποι έφυγαν από την πόλη περπατώντας, μέσα σε ακραίες χειμωνιάτικες καιρικές συνθήκες, και περπάτησαν μέχρι την Κροατία, με σκοπό να εισέλθουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση και να ζητήσουν άσυλο. Όταν έφτασαν στα σύνορα στις 28 Δεκεμβρίου, σε κάποιους αρνήθηκαν την είσοδο στην Κροατία διότι δεν διέθεταν διαβατήρια. Όσοι είχαν χαρτιά διέσχισαν συμβολικά τα σύνορα αλλά επέστρεψαν, εκφράζοντας έτσι την αλληλεγγύη τους στους υπόλοιπους. Εξαντλημένοι από τη μεγάλη διαδρομή μέσα στο χιόνι, πολλοί άνθρωποι χρειάστηκαν ιατρική περίθαλψη. Επιστρέφοντας στην Τούζλα, πιο εξοργισμένοι από ποτέ, οι εργάτες πέρασαν μπροστά από το κυβερνητικό κτίριο φωνάζοντας «κλέφτες!, κλέφτες!» και «θα σας σπάσουμε στο ξύλο!».

Για πολλούς –ιδιαίτερα για τους νεότερους– η μετανάστευση φαίνεται να είναι ο μοναδικός τρόπος βελτίωσης της κατάστασής τους, συνεχίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε, τον ταξικό αγώνα με άλλα μέσα. Αυτό αποδεικνύει ότι δεν έχει απομείνει καμία επιλογή για τους εργάτες –και, σε κάποιο βαθμό, για τον υπόλοιπο

οργάνωσαν εννέα μπλόκα στις σιδηροδρομικές γραμμές που συνδέουν τη Σερβία με τη Μακεδονία, «βάζοντας τα σώματά τους επάνω στις γραμμές ως μια συμβολική πράξη συλλογικής αυτοκτονίας του εργατών».

⁵¹ Παρόλα αυτά, πολλοί επισημαίνουν ότι τουλάχιστον κέρδισαν μια αίσθηση υπερηφάνειας στη διάρκεια των κινητοποιήσεων, στην αντίστασή τους απέναντι στις πιέσεις που δέχονταν, και ότι υπήρξαν η σπίθα για πολλούς ενδιαφέροντες πειραματισμούς, όπως οι συνελεύσεις, δίνοντάς τους την ελπίδα ότι κάποιο ανάλογο κίνημα θα επανεμφανιστεί γρήγορα στο μέλλον.

⁵² Στην Τούζλα και στο Σαράγεβο, ενώ είχε περάσει πάνω από ένας χρόνος από τις κινητοποιήσεις, οι κυβερνήσεις των καντονιών δεν είχαν ακόμα επισκευάσει τα καμένα κτίρια ούτε είχαν σβήσει τα γκράφιτι. Αντί γι' αυτό, μετέφεραν τις εργασίες τους σε άλλα κτίρια. Τα κατεστραμμένα κτίρια στο κέντρο αυτών των πόλεων παρέμειναν μνημεία του κινήματος, υπενθυμίζοντας πόσο λίγα πράγματα κατάφερε να αλλάξει. Το τελευταίο ενδεχομένως να έγινε σκόπιμα.

πληθυσμό– στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη.⁵³ Εάν είναι αλήθεια, όπως ισχυρίζεται ο Σέρβος οικονομολόγος Branko Milanović, ότι οι ανισότητες μεταξύ των χωρών έχουν πλέον οξυνθεί περισσότερο από ό,τι οι ανισότητες εντός των χωρών,⁵⁴ τότε η μετανάστευση προς μια πλουσιότερη χώρα μάλλον είναι μακράν ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να αυξησει κανείς την τιμή της εργασιακής του δύναμης. Σχολιαστές από την τάση του αυτόνομου μαρξισμού, όπως ο Antonio Negri και ο Michael Hardt, τείνουν να παρουσιάζουν αυτού του είδους τη μετανάστευση με πολύ ρόδινα χρώματα, αντιλαμβανόμενοι τη «λιποταξία και την έξοδο» ως μια «ισχυρή μορφή ταξικής πάλης μέσα και ενάντια στον αυτοκρατορικό μεταμοντερνισμό».⁵⁵ Όσο όμως οι εργάτες σε αυτές τις πλουσιότερες χώρες αντιμετωπίζουν τη μετανάστευση ως κάτι που μπορεί να οδηγήσει στη μείωση της τιμής της δικής τους εργασιακής δύναμης, το ζήτημα του έθνους –παρά τις θετικές εξελίξεις που παρατηρήσαμε στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη– δεν είναι καθόλου πιθανό ότι θα υποχωρήσει εύκολα μέσα στη μελλοντική ανάπτυξη της ταξικής πάλης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Επίλογος

Όλες οι προσδοκίες των εργατών στο εργοστάσιο Dita ότι θα πάρουν τους μισθούς που τους χρωστούσαν, εξανεμίστηκαν όταν ο ιδιοκτήτης κήρυξε πτώχευση τον Απρίλιο του 2015. Ωστόσο, τον Ιούνιο, οι εργάτες αποφάσισαν, με τη σύμφωνη γνώμη των πιστωτών, να επανεκκινήσουν την παραγωγή ακολουθώντας ένα αυτοδιαχειριστικό μοντέλο. Χρησιμοποιώντας υλικά που είχαν απομείνει στο εργοστάσιο και επιδιορθώνοντας κάποια από τα μηχανήματα, άρχισαν να παράγουν ορισμένα από τα κύρια απορρυπαντικά που παρήγαγε παλιά το εργοστάσιο, με τα ονόματα «3de», «Blic grill», «Alls» και «Broncho». Στις 30 Ιουνίου συμφώνησαν με τους πιστωτές ότι θα πρέπει να αποπληρώσουν τα χρέη του εργοστασίου μόνο όταν θα αρχίσουν να έχουν κέρδος. Για τους πιστωτές, το να δείχνει το εργοστάσιο βιώσιμο βοηθάει προφανώς στο να βρουν νέο επενδυτή, αυξάνοντας έτσι τις πιθανότητες να πάρουν πίσω τα χρήματά τους. Για τους εργάτες στο εργοστάσιο Dita, η επανεκκίνηση της παραγωγής, ακόμα και σε μικρή κλίμακα, δεν τους προσφέρει μόνο ένα εισόδημα αλλά και μια πηγή υπερηφάνειας και ελπίδας. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να μην τυφλωνόμαστε από τις ιδεολογικές συζητήσεις γύρω από το ζήτημα της αυτοδιαχείρισης, είτε από αυτούς που την εξυμνούν ως ένα βήμα προς μια κοινωνία ελεύθερων παραγωγών ούτε από αυτούς που την απορρίπτουν αυτή καθαυτή ως κάτι το συντηρητικό και το αντεπαναστατικό. Όσο απίθανη κι αν φαίνεται ως μακροπρόθεσμη λύση, στο πλαίσιο στο οποίο βρίσκονται οι συγκεκριμένοι εργάτες, η αυτοδιαχείριση εμφανίζεται ως μία από τις ελάχιστες στρατηγικές επιβίωσης που τους απομένουν, και –από τη δική τους σκοπιά– αξίζει τουλάχιστον να τη δοκιμάσουν.

⁵³ Σύμφωνα με μια έρευνα που διεξήχθη το 2012 από την Υπηρεσία Ενημέρωσης Νέας Γενιάς της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, το 81% των νέων δήλωσε ότι «θα έφευγαν από την χώρα την επόμενη μέρα κιόλας εάν είχαν την ευκαιρία». Η ίδια υπηρεσία αναφέρει ότι από το 2006 έως το 2012, τουλάχιστον 150.000 νέοι εγκατέλειψαν τη Βοσνία και πήγαν στα Δυτικά Βαλκάνια, τη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλία.

⁵⁴ Branko Milanovic, *Global Income Inequality by the Numbers* (World Bank 2012).

⁵⁵ Βλέπε Michael Hardt και Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, Scripta, 2002.